

Stefan Gužvica

BOGOMIR HERMAN:
KRITIČKA MISAO
RADNIČKOG INTELEKTUALCA

„Kako jedan radnik može da vodi državu?“

U kafanskim pričama o Titu često se provlači poznati refren: „Kako jedan bravar može da vodi državu?“ Implikacija je ili zaverenička – Tito zapravo nije bio Tito – ili antikomunistička – vladali su „neobrazovani“. U oba slučaja je elitistička, ali otkriva neznanje samouverenog elitiste. Prvo, pokazuje nepoznavanje dubokih strukturnih nejednakosti koje su vladale krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka i koje su mnogima učinile formalno obrazovanje nedostupnim. Drugo, pokazuje da sagovornik ne zna ništa o ogromnom emancipatorskom potencijalu radničkog pokreta (i to ne isključivo komunističkog), koji je talentovanim ali strukturno isključenim individuama davao priliku da se uzdignu i steknu znanja o svetu oko sebe, te razviju kritički aparat za razumevanje savremenog društva. Jedan od tih izvanrednih radnika bio je Bogomir Herman.

Herman je bio ono što je istoričar Džejms R. Beret nazvao „proleterskim kosmopolitom“ – bio je jedan od ljudi koji su kroz radnički pokret stekli široko i sofisticirano znanje o mnogim sferama života, demonstrirajući da kosmopolitizam nije isključivo odlika elita i da internacionalistička perspektiva i svestranost mogu da se razviju i kod ljudi sputanih siromaštvom i društvenom nejednakošću.¹ Drugi način da se opiše neko poput Hermana je Gramšijev koncept organskog intelektualca. Organski intelektualci su oni „koji [klasi] pružaju homogenost i svest o sopstvenoj funkciji ne samo na ekonomskom nego i na društvenom i političkom polju.“² Bogomir Herman posvetio je svoj život svojoj, radničkoj klasi, njenom intelektualnom uzdizanju i njenoj političkoj emancipaciji.

Pored toga, Herman nije bio samo puki propagandista ideje u koju je verovao. Bio je kritički glas i borac za očuvanje oštrice marksizma u vremenu u kojem je ona počela da tupi, dok se definicija marksizma sve više sužavala nakon poraza svetske revolucije i međunarodne izolacije jedine pobedonosne radničke

¹ James R. Barrett, *History from the Bottom Up and the Inside Out* (Durham i London: Duke University Press, 2017), 78–80.

² Antonio Gramši, *Problemi revolucije: Intelektualci i revolucija* (Beograd: BIGZ, 1973), 117.

države. Danas, sovjetski projekat je poražen, a sam marksizam decenijama luta po pustinji, pokušavajući da se nosi i sa porazom i sa nemogućnošću artikulisanja nove komunističke budućnosti. U ovom momentu, kritička misao ljudi poput Hermana neophodna je za sagledavanje istorijskih grešaka i otkrivanje neostvarenih budućnosti.

Upravo u ovome leži dvostruki značaj Bogomira Hermana danas. Sa jedne strane, bio je organski intelektualac i proleterski kosmopolita, čija priča nudi novi pogled na prošlost: prošlost odozdo, koja ne odgovara ni nacionalističkoj fetišizaciji kraljeva, klera, i drugih vekovnih pljačkaša naroda, ali ni liberalnoj idealizaciji predratnog građanskog društva, u čijim fantazijama postoji odsustvo gladi, desetogodišnjih devojčica u fabrikama, nepismenosti i života u straćarama koji su bili surova realnost većine stanovništva. Sa druge strane, nudi potencijalni putokaz za budućnost u vremenu kada marksistička teorija traži sebe i svoje izvore, zatrpane sistematskom revizijom marksizma iz perioda Staljinove vladavine.

Bogomir Herman za sada je poznat zainteresovanoj javnosti samo kao glavni negativac u jednom sukobu sa Miroslavom Krležom. Međutim, kao što će ova skica za intelektualnu biografiju Bogomira Hermana pokazati, njegov značaj mnogo je širi od toga. Pokušaću da smestim Hermana u društveni, politički i idejni kontekst njegovog vremena, te da objasnim njegovu putanju kroz previranja dvadesetog veka, tokom koje se skoro uvek nalazio u opoziciji prema vlastima, bilo da se radilo o tuđim, građanskim, ili njegovim, radničkim.

Vukovar, radnički grad

Putnik koji danas prolazi kroz Vukovar obavezno mora da se probije kroz nacionalistički kič lokalne politike sećanja. Međutim, tragedija uništenja Vukovara od strane JNA i srpskih paravojnih formacija 1991. godine prikriva jednu veliku tajnu, izrazito neprijatnu današnjim vlastodršcima. Pre nego što je postao sinonim za stradanje i za tragediju raspada Jugoslavije, kroz većinu svoje savremene istorije, Vukovar nije bio ni „hrvatski“ ni „srpski“ grad. Bio je radnički grad. Od prvog vukovarskog Radničkog društva, osnovanog 1879. godine, do čuvenog štrajka radništva Borova koje 1988. godine upada u Saveznu skupštinu

u Beogradu, Vukovar je bio grad koji se povezivao sa industrijskim proletarijatom.³ U Vukovaru je 1895. godine osnovan prvi Klub Socijal-demokratske stranke, koji je pri osnivanju okupio tridesetak ljudi. Iako je bio primoran da radi ilegalno, klub je samo dve godine kasnije već utrostručio broj članova i članica, te pored radništva, okupljao i zanatlije i seljaštvo iz okolnih sela.⁴ Iako fokusirani na industrijski proletarijat, socijalisti su se već povezivali i sa radništvom na selu. U Marincima, desetak kilometara zapadno od Vukovara, policija je u martu 1897. godine uhapsila nekoliko seljaka zbog osnivanja Kluba socijal-demokratske stranke. Ovaj potez doveo je do seljačke bune koja je pored Marina zahvatila i Borovo, Bobotu, Orolik, Sotin, Bršadin i Bogdanovce. Nakon što je država dovela vojsku da uguši bunu, preko 600 seljaka je uhapšeno.⁵

Zbog neophodnosti ilegalnog rada, tačnu brojnost radničkog pokreta u Vukovaru na početku 20. veka teško je odrediti. Primera radi, na ilegalnoj prvomajskoj proslavi 1907. godine okupilo se preko petsto ljudi, uprkos policijskoj zabrani, da bi ih samo godinu dana kasnije, usled hapšenja i progona 1. maja 1907. godine, na proslavu došlo oko dvesto.⁶ Rad sindikata u Hrvatskoj i Slavoniji legalizovan je tek 1907. godine, ali socijalisti su i dalje periodično proganjani. Iako brojnost konstantno fluktuirala, od 1907. godine do ponovne zabrane sindikata na početku Prvog

³ O prvom radničkom društvu u Vukovaru, kao i njegovim prethodnicima, vidi Josip Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi: od prvih radničkih organizacija do socijalističke revolucije 1895. – 1941.* (Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1955), 12–15. i Josip Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj: Samostalni ekonomski i politički istupi (1860–1880)* (Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1957), 312–320. O borbi radništva Borova u poznom jugoslavenskom socijalizmu, vidi Sven Cvek, Jasna Račić, Snježana Ivčić, *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987. – 1991.* (Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, 2019).

⁴ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 13–15.

⁵ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 24–27; Luka Pejić, „Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici”, *Historijski zbornik* 62/2 (2017), 425–429. Veoma značajna i zanimljiva tema borbe agrarnog proletarijata u poznoj Ugarskoj ostaje nedovoljno istražena. Stoga je, iako zastarelo, i dalje najbitnije delo Arpada Lebla, *Sindikalna borba agrarnog proletarijata* (Beograd: Rad, 1954).

⁶ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 38–41.

svetskog rata, sindikalno je organizovano između 250 i 300 vukovarskih industrijskih i zanatlijskih radnika.⁷ To nije beznačajan broj za mesto koje tada broji oko 12.000 stanovnika. U ovakvom Vukovaru odrašće Bogomir Herman.

Radanje radničkog tribuna

Bogomir Herman rođen je u selu Otok kraj Vinkovaca 14. septembra 1896. godine. Na rođenju je dobio ime *Gottfried Hermann*, jer su njegovi roditelji, Franc Herman i Marija Hajer, bili poreklom Nemci. Međutim, ime Gotfrid nije voleo, te ga je i zakonski promenio u Bogomir, a prijatelji i supruga su ga zvali Božo. Pored toga, imao je i nadimak „Miškec“, kojim će često potpisivati svoje tekstove tokom dvadesetih i tridesetih. Kao dete siromašnih zanatlija (otac mu je radio kao mlinar i krojač), završio je samo četiri razreda osnovne škole, a počeo je da radi već sa dvanaest godina. To je bilo 1908. u Vukovaru, gde se njegova porodica preselila tokom jedne od ekonomskih recesija.⁸ Radio je kao pisar u advokatskoj kancelariji dr Ljudevita Kraškovića starijeg. Ne postoje podaci o njegovom učešću u radničkom pokretu pre Prvog svetskog rata.

Prelomno iskustvo, kao i za mnoge njegove generacije, bili su odlazak u rat i zarobljavanje od strane ruske vojske. Mobilisan je 15. juna 1915. godine, a dve godine kasnije je pao u zarobljeništvo i, po sopstvenim rečima, tada počeo ozbiljnije da se interesuje za politiku.⁹ Nakon Februarske revolucije, Herman prihvata ideje boljševizma, ali ulazak austrijskih i nemačkih trupa u Ukrajinu nakon Mira u Brest-Litovsku ometa njegov dalji politički angažman u revoluciji. Preraspoređen je u svoju staru jedinicu, a

⁷ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 52-53.

⁸ Vasilije Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom* (Beograd: Trag, 1990), 42; Brane Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, *Revija: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja* 4 (1988), 356. Zahvalan sam Daliboru Jurišiću što mi je poslao skenirani primerak Crlenjakovog članka o Hermanu. Crlenjak navodi da je Herman počeo da radi sa šesnaest, ali Ljiljana Herman, Bogomirova supruga, objašnjava da je zapravo počeo sa dvanaest, samo mu se prve četiri godine rada nisu zakonski računale u radni staž, te stoga nisu formalno dokumentovane.

⁹ Sve tvrdnje za koje se ne navodi izvor preuzete su iz ove knjige, odnosno iz sećanja Lili Herman ili iz autobiografije Bogomira Hermana pisane za CK KPH u oslobođenom Otočcu decembra 1943. godine.

nedugo potom vraćen u Vukovar.¹⁰ Po dolasku u zavičaj u proleće 1918. godine, već smatra sebe za komunistu, te stoga dezertira iz vojske i ubrzo počinje da se bavi političkom agitacijom. U isto vreme, u Vukovaru se održava prvi štrajk od izbijanja rata, gde oko 350 radnika kudeljare i električne centrale zaustavlja proizvodnju. U okolnim selima, zeleni kadar počinje svoje subverzivne aktivnosti.¹¹ U januaru 1919. godine, na zboru socijalista okuplja se 1.500 ljudi,¹² što svedoči o naglom porastu popularnosti socijalističkih ideja usled klanice Prvog svetskog rata.

U martu 1919. godine, u vreme uspostavljanja Mađarske sovjetske republike, a mesec dana pre osnivanja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), u Vukovaru već postoji komunistička grupa, i Herman je skoro sigurno njen član.¹³ Po osnivanju, mesna organizacija SRPJ(k) u Vukovaru brojala je oko 1.500 ljudi.¹⁴ Herman je 1. maja 1919. godine, bio među osnivačima i pokretačima vukovarskih komunističkih novina „Radnička straža“, a sarađivao je i u satiričnom komunističkom listu „Trnje“. „Trnje“ je stajalo na internacionalističkim pozicijama i ismevalo po nacionalnoj osnovi Hrvate, Srbe, Nemce i Jevreje iz visokog društva, zgražavajući vukovarsko građanstvo.¹⁵ Tim postupcima, novinarke i novinari „Trnja“ pokazivali su da je nacionalnost nebitna u odnosu na klasu. „Radnička straža“ istovremeno objavljuje seriju članaka o seljačkom pitanju, a Herman u svojim nastupima na predizbornim skupovima u okolnim selima insistira na stvaranju saveza između siromašnog seljaštva i urbanog radništva.¹⁶ Ovo je jasan znak ranog usvajanja lenjinizma od strane

¹⁰ Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, 42.

¹¹ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 75–77.

¹² Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 84.

¹³ Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije: Veze između jugoslovenskih i mađarskih komunista 1918–1919. i učešće Jugoslovena u mađarskoj revoluciji 1919. godine* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987), 138.

¹⁴ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 90.

¹⁵ Lidija Barišić Bogišić, „Tri biografije – tri popisa – isti ishod. Vukovarsko međuraće kroz tri židovske biografije“, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 43 (2011), 318–322.

¹⁶ Toma Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918–1920*. (Beograd: Institut društvenih nauka, 1968), 215.

vukovarskog ogranka partije i samog Hermana, te njihovog prekida sa socijaldemokracijom, koja je odbijala politički savez sa seljaštvom.

Istovremeno, vukovarsko radništvo 21. juna 1919. godine organizuje štrajk solidarnosti u odbranu Mađarske komune, koju su tada zajednički napadale češke, rumunske, francuske i britanske trupe. Čitav Vukovar je zaustavljen: fabrički radnici, konobari, radnici u trgovinama, železničari i brodarci su prestali sa radom.¹⁷ Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca se nakon ovog štrajka, koji je zahvatio velike delove zemlje, nije usudila da učestvuje u vojnoj intervenciji protiv Mađarske sovjetske republike. U međuvremenu, Herman postaje sve istaknutiji komunista u svom kraju. U proleće 1920. godine već se navodi i kao urednik „Radničke straže“.¹⁸

Na jedinim potpuno slobodnim izborima u Kraljevini SHS, koji su održavani tokom 1920. godine, komunisti su u Vukovaru postizali vrhunske rezultate. Na prvim lokalnim izborima, održanim u martu 1920. godine, Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) je u Vukovaru osvojila 12 od 24 mandata u gradskom veću.¹⁹ Komunisti su javno objavili da nisu poslali svoje predstavnike u gradsku upravu „da budu slugе, nego da je ruše“.²⁰ Uprkos tome što su bili najveća pojedinačna stranka, komunistima nije bilo dozvoljeno da predstave gradonačelničkog kandidata iz svojih redova. Protiv njih su se udružili Hrvatska zajednica i Narodna radikalna stranka, kao predstavnice hrvatske i srpske buržoazije. Tobažnje nacionalne razlike postale su sekundarne kada je trebalo stati u odbranu privatne svojine. Nakon samo mesec dana na vlasti, gradonačelnik iz Hrvatske zajednice i njegov zamenik radikal podneli su ostavku i raspisali u nove izbore, u nadi da će tako oslabiti komuniste.²¹ Jedino za šta su komunisti uspeali da se

¹⁷ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 104.

¹⁸ Vlado Horvat, *Supanc* (Vukovar: Komitet općinske konferencije SKH Vukovar, 1979), 51.

¹⁹ Barišić Bogišić, „Tri biografije – tri popisa – isti ishod“, 318. U celom vukovarskom kotaru, komunisti su ostvarili značajne rezultate, tako da su apsolutnu većinu imali i u Tovarniku, Sotinu, Tompojevcima, Mikluševcima, Berku, Tordincima, Antinu i Čakovcima. Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 126.

²⁰ Horvat, *Supanc*, 44.

²¹ Dragiša Jović, „Hrvatska zajednica u političkom životu Slavonije, Srijema i Baranje 1919.-1920. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 32/2 (2000), 247.

izbore uprkos opstrukciji građanskih stranaka u kratkom mandatu prvog gradskog veća bili su neradna nedelja za gradske službenike i osnivanje odbora za ratne invalide i siročad.²²

Dva meseca kasnije, u zgradi Grand hotela, na svom Dru-
gom kongresu, Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komu-
nista) promenila je ime u Komunistička partija Jugoslavije i
pristupila Trećoj internacionali. Herman je bio delegat vukovarske
organizacije i u njeno ime je podržao ovu inicijativu.²³ To je rezul-
tirallo izdvajanjem centrumaša, koji su bili protiv pridruživanja
Kominterni, ali nije negativno uticalo na položaj komunista u
Vukovaru. Ponovljeni lokalni izbori održani su 27. jula. Ovaj put,
KPJ je dobila 13 od 24 mesta u gradskom veću, odnosno apso-
lutnu većinu, a Bogomirov brat, broderski radnik Josip Herman,
postao je član gradskog veća.²⁴ Međutim, grad ponovo nije dobio
komunističkog gradonačelnika, jer su izbori zbog navodnih
nepravilnosti poništeni.²⁵ Sledeći izbori održani su tek u julu 1921.
godine, kada je Komunističkoj partiji već bio zabranjen rad. U
novembru 1920. godine, KPJ je u Sremskoj županiji, čiji je deo
bio i Vukovar, osvojila 5.575, odnosno 9,9% glasova, čime je do-
bila jedno od devet poslaničkih mesta.²⁶

²² Horvat, *Supanc*, 48.

²³ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 357.

²⁴ Lidija Barišić, „Vukovarski tjednik »Trnje« (1920.)“, *Studia lexicographica* 4/1 (2010), 88; Barišić Bogišić, „Tri biografije – tri popisa – isti ishod“, 333. Informacija o tome da je Josip Herman bio Bogomirov brat koji ga je nadživio potiče iz Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 356. Prema podacima sa komunističke izborne liste, Josip Herman bio je ratar. Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 124.

²⁵ Jović, „Hrvatska zajednica u političkom životu Slavonije, Srijema i Baranje“, 247–248.

²⁶ Petar Milosavljević, „O broju komunističkih poslanika izabranih u Us-
tavotvornu skupštinu 28. XI 1920.“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 4
(1964), 35. Narodni poslanik za komuniste bio je Nikola Grulović (1888–
1959), predratni socijaldemokrata, učesnik Oktobarske revolucije i osnivač
Jugoslovenskog revolucionarnog saveza „Pelagić“. Grulović je tokom Dru-
gog svetskog rata bio član Glavnog štaba i većnik AVNOJ-a, a posle rata je
bio diplomata.

Komunistički ilegalac

Obznana kojom je zabranjen rad Komunističke partije Jugoslavije je donešena 30. decembra 1920. godine, Beli teror koji se sručio na komunističke organizacije u Jugoslaviji naročito je pogodio vukovarsku. Jedna od njegovih prvih žrtava bio je Hermanov drug i saborac, takođe učesnik Ruske revolucije, mladi arhitekta Stjepan Supanc. Herman je bio neposredni svedok kada ga je policija ubila, što se odigralo samo dva dana nakon Obznane, nakon policijskog rasturanja komunističkog sastanka.²⁷ Kasnije je Herman tvrdio da se Supanc na svom poslednjem sastanku zalagao za aktivnu borbu protiv Obznane, radničkim štrajkovima i obračunima sa policijom, dok se on tome protivio zbog odsustva veza sa partijskom centralom, smatrajući da će politika aktivnog otpora rezultirati samo organizovanjem „jednog lokalnog puča, koji će biti krvavo ugušen.“ Međutim, drugi učesnici sastanka ovo demantuju i kažu da se Supanc ograničio na stvaranje ilegalnog partijskog aparata i partijske štamparije.²⁸

U svakom slučaju, nakon Obznane i ubistva svog druga Stjepana Supanca, Herman odlazi u ilegalu i postaje jedan od najaktivnijih članova ilegalne organizacije. Dok se mnogi članovi i članice povlače pred policijskom represijom, on uzima sve veću ulogu u radu podzemnog aparata KPJ. Uhapšen je u junu 1921. godine i sproveden u ozloglašeni zatvor „Glavnjača“ u Beogradu, gde će ostati do marta 1922. godine. Po svedočenju njegove supruge Ljiljane, prolazio je relativno blagu torturu u odnosu na uobičajeno postupanje beogradske policije sa komunistima:

„Meni je pričao da ga u „Glavnjači“ nisu tukli, jedino su ga u najtoplijim letnjim danima držali u takozvanom „kaminu“ – to je bio otvor za odžake, gde se nije moglo ni sedeti, ni ležati, već samo uspravno stajati. Kada je tražio vodu za piće, davali su mu slanu vodu. Pošto ništa nisu uspjeli da saznaju od njega, potpuno iscrpljenog od takve torture vratili su ga u ćeliju”.

²⁷ Horvat, *Supanc*, 67–68.

²⁸ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 167–168. U centru Vukovara, kraj reke Vuke ispred Radničkog doma, u socijalističkom periodu je stajala bista Stjepana Supanca. Ona je uklonjena 2013. godine pod izgovorom vraćanja prvobitnog izgleda obali reke. Dve godine kasnije, blizu istog mesta postavljena je bista Jean-Michel Nicoliera, francuskog dobrovoljca kog su kao ranjenika vukovarske bolnice ubili pripadnici JNA i srpskih paravojnih formacija tokom zločina na Ovčari u novembru 1991. godine.

Po puštanju iz zatvora, vraća se u Vukovar i počinje rad na osnivanju lokalne organizacije Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ), legalnog krila KPJ. Zbog ovoga je ponovo uhapšen u februaru 1923. godine, isključivo na osnovu toga što je primio telegram iz Zagreba u kojem piše da treba postaviti kandidatsku listu NRPJ za izbore. Zbog policijske represije, organizacija NRPJ osnovana je tek u julu iste godine.²⁹ Od 1921. do 1927. godine, Herman će, po sopstvenom navodu, biti hapšen tridesetak puta, u Vukovaru, Osijeku, Sremskoj Mitrovici, Beogradu i Zagrebu.³⁰ Sama organizacija NRPJ brojala je oko sto ljudi, a legalna omladinska organizacija još sedamdeset. U sindikatima je u trenutku osnivanja bilo oko 400 članica i članova.³¹ Kada se to uporedi sa 1.500 članova partije 1919. godine, vidi se da je policijska represija bila veoma učinkovita u gušenju komunističkog pokreta. Međutim, prema kazivanju Josipa Cazija, samo radnička omladina je do leta 1924. godine, kada je NRPJ ponovo zabranjena, organizovala oko 300 ljudi.³²

Cazi dalje tvrdi da Herman postaje najvažniji vukovarski komunista nakon smrti Josipa Beka, koji je umro u Zagrebu u septembru 1923. godine od posledica policijske torture.³³ Herman je nakon odlaska u ilegalu bio član „desne“ frakcije pod rukovodstvom Sime Markovića. Desna frakcija smatrala je da je partija pravilno postupila time što nije odgovorila na Obznanu podizanjem štrajkova i pripremanjem za ustaničke aktivnosti – verovatno delom i zbog ovoga, Herman u svojim sećanjima na ubistvo Supanca stavlja akcenat na sopstveno odbacivanje terorističkih i ustaničkih metoda. Pored toga, desna frakcija zalaže se za saradnju sa reformističkim radničkim organizacijama, umesto za saradnju sa seljačkim partijama i grupama. To povlači i protivljenje politici prava na samoopredeljenje do otcepljenja, koja je korišćena za zbližavanje komunista i seljačkih stranaka. Levica optužuje desnu frakciju za klasnu saradnju jer radi sa socijaldemokratskim partijama koje su stale na reformističke pozicije klasnog kompro-

²⁹ Miroslav M. Nikolić, *Komunistička partija Jugoslavije od Obznane do osnivanja NRPJ* (Beograd: Rad, 1979), 417.

³⁰ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 357.

³¹ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 183.

³² Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 183.

³³ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 177.

misa, dok desnica optužuje levu frakciju za klasnu saradnju jer je rukovodstvo seljačkih stranaka generalno u rukama građanstva, a ne seljaštva.³⁴

U Vukovaru je u proleće 1921. godine boravio Sima Marković kao vođa desne frakcije, a dvaput je dolazio Ljuba Radovanović, koji je bio oblasni sekretar partije u Osijeku.³⁵ Prijateljstvo Bogomira Hermana i Ljube Radovanovića, o kom u svojim sećanjima piše Lili Herman, verovatno datira iz ovog perioda. Podrška Hermana, koji je bio poreklom Namac, a opredeljenjem internacionalista, kao i podrška drugih nemačkih i mađarskih komunista Vojvodine i Slavonije frakciji Sime Markovića, ozbiljno dovodi u pitanje tvrdnje da su Sima Marković i njegove pristalice odbacivale pravo na samoopredeljenje iz tobože srpskih nacionalističkih pobuda.³⁶ Najlogičnije objašnjenje je ono koje su sami „desničari“ iznosili, a to je da su saradnju sa seljačkim strankama smatrali klasnom saradnjom. Tokom 1927. godine, Herman je pisao uvodnike za osiječke novine „Riječ radnika i seljaka“. Urednik ovih novina bio je Božidar Maslarić, takođe pripadnik desne frakcije, što dodatno ide u prilog priči o Hermanovoj pripadnosti partijskoj desnici.³⁷

³⁴ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 177–178. O frakcijskim borbama leve i desnice, vidi Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919–1928* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985); Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu* (Zagreb: Globus, 1990); i Branislav Gligorić, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992).

³⁵ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 180.

³⁶ Ovim tvrdnjama obiluje Gligorićeva knjiga *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, ali je najviše razrađena u zborniku koji je priredio Aleksandar Kostić, *Sima Marković: Zbornik radova sa naučnog skupa "Društveno-politička i naučna misao i delatnost Sime Markovića"*, (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2013). O nemačkim i mađarskim komunistima pripadnicima „desne“ frakcije, vidi Desanka Pešić, „Kriza u partijskoj organizaciji u Srbiji 1929. godine“, *Tokovi revolucije V* (1970), 54; Ubavka Vujošević, „Tri nepoznata spisa Đure Đakovića o frakcijskim borbama u KPJ (Prilog za biografiju Đure Đakovića)“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 12 (1975), 182; Mila Čobanski, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji, tom 1* (Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1976), 87, 97; i Gligorić 1992, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 140.

³⁷ Lavoslav Kraus, *Susreti i sudbine: sjećanja iz jednog aktivnog života* (Osijek: Glas Slavonije, 1973), 206. O aktivnosti Maslarića u desnoj frakciji i

Od juna 1926. godine, Herman uspeva da nađe stalno zaposlenje. Do tada je živeo od honorara koje je dobijao za članke koje je pisao za radničku, ali i građansku opozicionu štampu. Od 1926. godine, radi kao pomoćnik u advokatskoj kancelariji svog prijatelja iz detinjstva Đorđa Mitrovića. U drugoj polovini dvadesetih, partijska organizacija u Vukovaru radi pod uticajem partijske desnice, u čemu Herman igra bitnu ulogu. Sindikati se postepeno obnavljaju, naročito nakon stvaranja koalicije radikala i radićevaca, a Herman u sindikatima drži predavanja o teoriji i istoriji radničkog pokreta.³⁸ Uprkos tome, Herman radi prvenstveno u partiji. 1925. godine je hapšen kao nosilac liste Radničko-seljačkog republikanskog saveza,³⁹ a 1927. kao nosilac liste Republikanskog saveza radnika i seljaka. Međutim, iako Republikanski savez ne osvaja ni jedno mesto u Narodnoj skupštini, on pod Hermanovim vodstvom u Vukovaru 1927. godine osvaja četvrto mesto po broju glasova (194), iza Hrvatskog bloka (612), Samostalnih demokrata (208), radikala (204), a ispred Radićeve Hrvatske seljačke stranke (177).⁴⁰

U ovo vreme počinje Hermanova ozbiljnija intelektualna aktivnost na nacionalnom nivou, koja nam omogućava bolje razumevanje toga u čemu se sastojalo njegovo „desničarenje“. Herman 1927. godine, piše članak za časopis *Novi pokret*, koji izlazi u Beogradu pod uredništvom Otokara Keršovanija. Iako časopis, osnovan iste godine, okuplja prvenstveno autore iz leve frakcije,⁴¹ Herman u njemu piše jedan bitan polemički članak. Radi se o članku „Socijalna demokratija i klasna borba“, objavljenom i u ovoj knjizi, u kojem Herman diskutuje sa Savom Muzikravićem,

odnosu sa Markovićem, vidi Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond 516 (Memoarska grada), MG 2254/9, „Razgovor sa drugom Dimitrijom Stanisavljevićem „Krkom“,“ 151–154.

³⁸ Josip Cazi, *Nezavisni sindikati (1921–1929), Knjiga treća – svezak drugi* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967), 719.

³⁹ Josip Cazi, *Nezavisni sindikati (1921–1929), Knjiga treća – svezak prvi* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967), 296.

⁴⁰ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 274. Da bi se ilustrovala snaga radničkog pokreta u Slavoniji u to vreme, vredi spomenuti da je iste godine, na lokalnim izborima u Osijeku, legalna komunistička lista „nezavisnih radnika“ osvojila čak sedam mesta u gradskom veću. Ana Rajković, „Ideološki prijemori u radničkom pokretu u Osijeku (1918.-1939.)“, doktorska disertacija (Sveučilište u Zagrebu, 2020), 157–158.

⁴¹ Miroslav Vaupotić, *Tragom tradicije* (Zagreb: Matica hrvatska, 2002), 270.

predratnim socijaldemokratom koji se protivio komunističkom pokretu. Herman napada reformizam koji Muzikravić iznosi u *Radničkim novinama*, te argumentira da je upravo komunizam, a ne socijaldemokratija, istinski nasljednik Marksovog učenja.

Hermanova polemika, prva od mnogih, nije značajna kao nekakvo uputstvo za savremenu levicu – na kraju krajeva, ona je pisana pre skoro sto godina – ali je korisna jer predstavlja istorijski materijalizam kao metod i alat za razumevanje društva, u čemu leži njegova kontinuirana aktuelnost. Prema Hermanu, greška socijaldemokrata je u tome što posmatraju proletarijat kao klasu po sebi, a ne istorijski uslovljen fenomen, koji ima različit materijalni položaj u različitim trenucima. Položaj radničke klase po Hermanu se „mora posmatrati u istorijskom procesu borbe za održanje u kapitalističkom režimu i za pobedu nad kapitalizmom. Ona, u licu svoje organizovane avangarde, mora konkretno istraživati svaku etapu te borbe, mobilisati i potencirati sve centrifugalne sile kapitalističkog poretka i time svesno, i po planu, ubrzavati tempo istorijskog razvitka”.⁴²

Polazeći od ovakve premise, Herman pokazuje da je socijaldemokratsko razumevanje marksizma zapravo mehaničko, okoštalo u dogmama i suštinski nedijalektičko, dok je lenjinističko dinamično i odgovara na aktuelna pitanja tadašnjeg sveta. Konkretno, Herman to radi argumentirajući potrebu saradnje sa neproleterskim, seljačkim i nacionalističkim, organizacijama. Za ovakve političke saveze u doba Druge internacionale nije bilo mesta, zbog čega će kasnije socijaldemokrati Komunističku internacionalu smatrati praktično jeretičkom. Ističe da socijaldemokrate jednostavno ignorišu činjenicu da u nerazvijenim zemljama proletarijat ne čini većinu stanovništva, dok se lenjinistički model radničko-seljačkog saveza direktno hvata u koštac sa tim problemom. Ovo dodatno argumentuje iznošenjem zakona nejednakog razvoja kapitalizma, koji pokazuje da države ne prolaze kroz linearne faze napretka, nego neravnomerno i nesistematično usvajaju tekovine najnaprednijih i najrazvijenijih kapitalističkih zemalja.⁴³

⁴² Bogomir Herman, „Socijalna demokratija i klasna borba. Osvrt na članak „Radničkih novina“,“ *Novi pokret* 5 (1927), 7.

⁴³ Herman, „Socijalna demokratija i klasna borba,“ 8–9. O teoriji nejednakog razvoja, vidi Michael Löwy, *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution* (Chicago: Haymarket Books,

Iako piše o pitanju saradnje sa neproleterskim partijama kao jednoj od glavnih razlika između komunista i socijaldemokrata, Herman je sam, u određenoj meri, podržavao saradnju sa reformističkim radničkim partijama saradnji sa seljaštvom. To je, kao što je već pomenuto, bila odlika „desne“ frakcije (kao i razlog zašto je ona nazivana „desnom“ i optuživana za socijaldemokratizam). U ovom članku, međutim, Herman ne dovodi u pitanje saradnju sa seljačkim strankama, ali se njegova pripadnost desnici očituje u drugim predlozima partijske politike – pre svega, „u zalaganju za legalizaciju KPJ kao bitnom strateškom cilju komunističke“.⁴⁴ Osim ovog pitanja, koje je za levicu komunističke partije bilo sekundarno, Hermanov članak u *Novom pokretu* ne pokazuje nikakvo značajnije odstupanje od pozicija partijske levice kojoj je grupa kojoj je pripadao bila suprotstavljena.

U vreme kada je Herman pisao ovaj članak, partijska levica bila je u usponu: u aprilu 1927. godine, Đuro Cvijić, njen vođa, zamenio je na mestu političkog sekretara KPJ vođu desnice, Simu Markovića.⁴⁵ Godinu dana kasnije, 1928. godine, i u Kominterni i u KPJ pobedila je „ultra-leva“ struja, na čelu sa Đurom Đakovićem, koja je usvojila liniju protivljenja svakoj saradnji sa socijaldemokratskom levicom, i borila za rušenje Jugoslavije zarad stvaranja Balkanske komunističke federacije. Herman je ovim člankom u *Novom pokretu* stao na mnoga načelna stanovišta tada dominantne partijske levice. Međutim, samo godinu dana nakon izlaženja ovog članka, Herman više neće biti član Komunističke partije Jugoslavije. Kako je do toga došlo?

Iako, sudeći po članku u *Novom pokretu*, Herman nije bio protivnik saradnje sa seljačkim i nacionalističkim organizacijama, nije bio ni protivnik sindikalnog jedinstva sa reformistima. Nakon Trećeg kongresa KPJ u Beču 1926. godine, pobedila je linija Sime Markovića, koja se zalagala za „frontalno“ jedinstvo sindikata,

2010). Iako je teorija nejednakog i kombinovanog razvoja neraskidivo povezana sa svojim autorom, Lavom Trockim, Hermanovo poznavanje ove teorije nije automatski i dokaz njegovog tobožnjeg trockizma, jer je ova teorija bila široko raširena u komunističkim krugovima dvadesetih. O tome će biti više reči u zasebnom odeljku o Hermanovom odvajanju od partije.

⁴⁴ Herman, „Socijalna demokratija i klasna borba,“ 7–8.

⁴⁵ Nadežda Jovanović, „O sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva i rukovođenja Nezavisnim sindikatima 1926/27. godine,“ *Istorija XX veka: zbornik radova* XII (1972), 438.

odnosno njihovo potpuno ujedinjenje bez obzira na međusobne političke razlike. Njemu se suprotstavio beogradski sindikalni vođa, levičar Pavle Pavlović, koji je smatrao da jedinstvo može biti samo „parcijalno“, odnosno da se sa socijaldemokratama ne može i ne treba ulaziti u potpuno jedinstvo, nego da se ono treba vršiti samo u određenim slučajevima i na nižim nivoima – lokalnim i pokrajinskim.⁴⁶ Ovaj sukob se u istoriografiji često predstavlja i kao međuetnički, jer je jedan od zahteva levice bilo prebacivanje sindikalne centrale iz Beograda u Zagreb.⁴⁷ Optužbe da sukob poprima nacionalističke razmere postojale su i u trenutku kad je on još trajao.⁴⁸ Međutim, više faktora dovodi u pitanje ovu hipotezu: jedan je da su među inicijatorima i najgorljivijim pristalicama prebacivanja sindikalne centrale u Zagreb bili Srbi – Rajko Jovanović i Pavle Pavlović, kojima je motivacija bila politička, a ne nacionalistička.⁴⁹ Drugi je da je sama beogradska sindikalna centrala 1927. godine otkazala podršku Simi Markoviću, a treća je da je, i kad je izgubio podršku Beograda, Marković uživao podršku Slavonije, odnosno osiječkih i vukovarskih komunista.⁵⁰

Herman, proleterski internacionalista kome je sopstveno nemačko poreklo bilo potpuno nebitno, stavio se na stranu Markovića. Njegova motivacija je svakako bila vera u jedinstvo sindikata koje je desna frakcija želela da postigne, bez obzira da li se radilo o revolucionarima ili reformistima. Jugoslovenska istoriografija nije posvećivala mnogo pažnje Hermanovom učešću u borbi na strani desne frakcije 1927. godine, sa izuzetkom Ubavke Vujošević, koja paušalno otpisuje Hermana kao čoveka koji piše klevetničke članke o beogradskom mesnom radničkom sindikalnom veću u interesu desne frakcije.⁵¹ Radi se o dva članka objavljena u beogradskom *Organizovanom radniku*, nezvaničnom glasilu partijske desnice, iz novembra 1927. godine.

⁴⁶ Jovanović, „O sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva“, 427–430.

⁴⁷ Gligorićević, *Kominterna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, 206–216.

⁴⁸ Jovanović, „O sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva“, 435–440.

⁴⁹ Jovanović, „O sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva“, 434.

⁵⁰ Jovanović, „O sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva“, 437.

⁵¹ Ubavka Vujošević, „Sindikalna djelatnost Josipa Broza Tita (1925–1928)“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 14 (1977), 67.

Vujošević ne greši u oceni da se radi o jednom u velikoj meri ličnom napadu. Herman se samo posredno dotiče pitanja sindikalnog ujedinjenja, jer ističe da se kritika desnice sastojala u tome što se mesna sindikalna veća odvajaju od kontrole Centralne komisije. Ovo je bilo u skladu sa decentralizatorskom vizijom parcijalnog sindikalnog ujedinjenja, ali je desničarima izgledalo kao stvaranje uslova za cepanje sindikalnog pokreta.⁵² Međutim, mnogo Hermanovog gneva u ovim člancima usmereno je na predsednika plenuma, Nikolu Petkovića – Seljaka, tada istaknutog člana leve frakcije, kojeg optužuje za diktatorsko i nedrugarsko ponašanje. Zanimljivo je da će godinu dana kasnije, na osnovu izveštaja jednog policajca simpatizera KPJ, komunisti saznati da je Nikola Petković – Seljak, član CK SKOJ-a, zapravo agent provokator jugoslovenske policije. 1929. godine, Petković je namamljen u Moskvu, gde mu je suđeno zbog izdaje i osuđen je na smrt streljanjem.⁵³

Nakon ovog iznošenja unutarpartijskog obračuna u javnost, prvog i jedinog u svojoj političkoj karijeri, Bogomir Herman se pasivizovao. Ne postoje tačni podaci da li je KPJ napustio, ili je iz nje izbačen, ili i jedno i drugo. U potonjoj autobiografiji tvrdio je da je politička pasivizacija bila izbor uzrokovan unutarpartijskim intrigama koje je video u Beogradu. Posvećuje se svom poslu, a počinje i da se bavi prevodjenjem, te je 1929. godine u Vukovaru objavljen njegov prvi poznat prevod, kratka priča Maksima Gorkog „Splavari.“⁵⁴ Nikada više neće zauzimati nikakav važniji položaj u Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Sa Krležom protiv Krleže

Herman je danas široj javnosti (ako i kada ga se uopšte priseti) poznat pre svega kao antagonist prvog „sukoba na levisi“, odnosno prvi marksista koji je javno podlegao kritici delo Miroslava Krleže. Uzevši u obzir Krležin opravdano legendarni status kao jednog od najvećih književnika srpskohrvatskog govor-

⁵² Bogomir Herman, „Na putu razoravanja radničkog pokreta. Utisci sa plenuma beogradskog Mesnog Radničkog Sindikalnog Veća,“ *Organizovani radnik* VII/84, 6. novembar 1927. i Bogomir Herman, „Na putu razoravanja radničkog pokreta. Utisci sa plenuma beogradskog M. R. S. V.,“ *Organizovani radnik* VII/86, 13. novembar 1927.

⁵³ Slobodan Petrović, *Sedam sekretara SKOJ-a* (Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1962), 292–296.

⁵⁴ Maksim Gorki, „Splavari,“ (Vukovar: Gradska tiskara, 1929).

nog područja, Hermanov tekst je od strane mnogih dočekan na nož. Ni historiografija ni istorija književnosti mu najčešće nisu naklonjeni. Tako, recimo, Ivo i Slavko Goldstein pišu da je Krležu napao „komunistički dogmatičar Bogumil Herman“,⁵⁵ a Zorica Stipetić Hermanov pristup naziva „arogantnim osuđivanjem“ Krleže.⁵⁶ Urednik časopisa „Republika“, Ivan Krtalić, zaključuje da je Herman bio „svojevremeno osrednji publicista“, beznačajn po svemu osim činjenici da je započeo sukob na levisi.⁵⁷ Stanko Lasić pokušava da odvoji „staljinizam“ od čisto pejorativnog značenja, ali svakako smatra Hermana, glavnog predstavnika „staljinističke“ kritike Krleže, za tendencioznog predstavnika jednog manihejskog pogleda na svet.⁵⁸ Lasić potom naziva Hermana predstavnikom „lijevog totalitarizma“, oslanjajući se tako na jednu metodološki slabu i neuverljivu hladnoratovsku teoriju o komunizmu.⁵⁹

Cilj ovog odeljka je da pokaže da je Bogomir Herman nepravedno predstavljen kao svojevrtni jugoslovenski Ždanov, kao dogmata koji ničim izazvan napada velikog pisca i levičara. On će doneti samo kratak pregled sukoba Krleže i Hermana, o kom je već naširoko pisano, te nema mnogo šta da se doda. Ova biografija svakako služi prvenstveno da rasvetli Hermanovu bogatu političku i intelektualnu karijeru i pokaže da je on bio mnogo više od epizodnog antagoniste u jednom sukobu sa Krležom. Međutim, isto tako poziva na jedno staloženo čitanje Hermanovog ozloglašenog teksta „Quo vadis, Krleža?“ Na istorijskoj distanci od devedeset godina, moguće je sa odobravanjem gledati na neke marksističke kritike Krleže koje je izneo Herman, bez da se odbaci Krležino delo kao celina, ili da mu se na bilo koji način negira vrednost, kako za jugoslovensku, tako i za svetsku kulturu.

⁵⁵ Slavko Goldstein i Ivo Goldstein, *Tito* (Zagreb: Profil, 2015), 81.

⁵⁶ Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju – August Cesarec* (Zagreb: Centar društvenih djelatnosti, 1982), 311.

⁵⁷ Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, 38.

⁵⁸ Stanko Lasić, *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži, knjiga prva: Kritička literatura o Miroslavu Krleži od 1914. do 1941.* (Zagreb: Globus, 1989) 17, 167–172.

⁵⁹ Lasić, *Krležologija*, 308. Rasprava o problematičnim (zlo)upotrebama pojma „totalitarizma“ izlazi izvan okvira ovog rada, te znatiželjne čitateljke i čitaoce upućujem na članak koji je napisao Enzo Traverso, „Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta“, *Slobodni Filozofski*, 12. april 2018, pristupljeno 14. oktobra 2022, <http://slobodnifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest-aporije-koncepta.html>.

Međutim, pre bavljenja sukobom na levisi, potrebno je kontekstualizovati Hermanov život i rad na početku tridesetih. Po sopstvenom kazivanju, Herman oko 1930. godine dolazi u kontakt sa Pavlom Bihalićem i drugim saradnicima „Nolita“. Hugo Klajn, lekar, profesor i reditelj, izjavio je da je Herman više nego bilo ko drugi uticao na intelektualni razvoj Bihalića, i „da je njegovo poznavanje marksizma Pavle naročito cenio.“⁶⁰ Iako je Herman bio politički pasivan, tada počinje intelektualno najplodniji deo njegove karijere, kada će se profilisati kao književni kritičar, i pre svega kao oštar polemičar. Uprkos tome što nije učestvovao u komunističkom pokretu, dela koja piše su isključivo iz marksističke perspektive. Sam je tvrdio da mu je tek stalno zaposlenje krajem dvadesetih omogućilo dublje i ozbiljnije upoznavanje sa marksističkom mišlju, koje je onda i rezultiralo tekstovima koje je počeo da objavljuje.

Usled posledica svetske ekonomske krize, Herman 1931. godine, ostaje bez posla u advokatskoj kancelariji Đorđa Mitrovića. Tada se i seli u Beograd, gde prvo radi kao prevodilac, da bi u martu 1932. godine dobio posao kao činovnik u Privilegovanom društvu a.d. za izvoz zemaljskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije (PRIZAD). Međutim, najvažniji momenat za Hermanovo stvaralaštvo nije bio toliko direktno vezan za njegovo zaposlenje. Kratkotrajni period prevodilačkog rada proveo je u izdavačkoj kući „Nova literatura“, odnosno „Nolit“, koju su 1928. godine osnovali Pavle Bihali i Oto Bihalić-Merin. Iako je tamo radio kratko, njegova saradnja sa intelektualcima oko Nolita obeležiće njegov društveni i politički angažman tridesetih.

Sa druge strane, sam Nolit biće obeležen jednim bitnim događajem u Sovjetskom Savezu. U novembru 1930. godine, u Harkovu je održana Druga međunarodna konferencija proleterskih i revolucionarnih pisaca, koja se smatra prekretnicom u razvoju socijalne literature međuratnog perioda, kada revolucionarni pisci jasno i nedvosmisleno stavljaju svoju književnost u službu proleterske revolucije.⁶¹ Nolitovci su sastavni deo tog procesa, jer Oto Bihalić-Merin prisustvuje Harkovskoj konferenciji kao predstavnik Komunističke partije Nemačke i nemačkih

⁶⁰ Miloš Stambolić (ur.), *Izdavač Pavle Bihali* (Beograd: Nolit, 1978), 74–75.

⁶¹ Ivana Perica, „‘Social literature swindlers’: the r/evolutionary controversy in interwar Yugoslav literature,“ *Neohelicon* 45 (2018), 266–267; Josip Broz

revolucionarnih pisaca, te ujedno predstavlja i vezu između Jugoslavije i SSSR-a.⁶²

Kao što Harkovska linija nije bila puko nametanje sovjetske ideologije komunističkim piscima sveta, nije bila ni nametanje Jugoslaviji. Pored Moskve, centri socijalne književnosti su bili još i Berlin, Pariz, Beč i Sjedinjene američke države.⁶³ Svi ovi konteksti vrše međusoban uticaj jedni na druge i ne predstavljaju tobožnju hegemoniju Moskve nad socijalnom literaturom. O ovome je pisao i sam Herman, naglašavajući ključne uticaje američkih i nemačkih pisaca na žanr socijalne literature.⁶⁴ Ovo je od izuzetne važnosti za razumevanje duboke ukorenjenosti u „zapadni“ kulturni kontekst, ne samo Hermana i jugoslovenske marksističke misli, nego i sovjetskog marksizma uopšte, čiji se koreni u evropskom Prosvetiteljstvu u revizionističkim narativima veoma često negiraju.⁶⁵ U čitanju socijalnih pisaca i marksističkih intelektualaca, kako domaćih, tako i onih iz drugih evropskih država (a na evropskom kontinentu je, ne zaboravimo, i Rusija), vredi se uvek prisećati reči Mire Bogdanović iz njene polemike sa Latinkom Perović: „Zar i na Zapadu nije bilo bogataških sinova i kćeri koji su se borili za društvenu pravdu i solidarnost baš po revolucionarnoj strategiji primijenjenoj na Istoku?“⁶⁶

Herman je, naravno, bio daleko od bogataškog sina, ali jeste bio sin evropske kulture, čiji je boljševizam neraskidivi deo. U tom kontekstu, Herman, preko člana Komunističke partije Ne-

Tito, *Sabrana djela, tom 2*, ur. Pero Damjanović (Beograd: Komunist, 1981), 241.

⁶² Ivana Hanaček, Ana Kutleša, Vesna Vuković, *Problem umjetnosti kolektiva – slučaj Zemlja* (Zagreb: BLOK, 2019), 117.

⁶³ Perica, „‘Social literature swindlers’“, 250.

⁶⁴ Bogomir Herman, „Za ispravnost i jasnoću,“ u Gojko Tešić (ur.), *Zli volšebnici: Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti, 1917–1943., knjiga druga 1930–1933*. (Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga, Matica srpska, 1983), 225.

⁶⁵ U kontekstu domaće istoriografije, reprezentativan primer je Kosta Nikolić, *Mit o partizanskom jugoslovenstvu* (Beograd: Zavod za udžbenike, 2015), XIV-XV i sociolog Aleksandar Molnar, „Odgovor Miličevskoj neoboljševičkoj školi,“ *Sociologija - časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju* 40/1 (1998), 131–158.

⁶⁶ Mira Bogdanović, *Elitistički pasijans – Povijesni revizionizam Latinke Perović: O nemislicama, nedomislicama, dvomislicama i besmislicama* (Zemun: MostArt, 2016), 62.

mačke Bihaljija, pokušava da sprovede u život dokumenta donešena od strane međunarodnog kongresa pisaca održanog u Sovjetskom Savezu. Njegov prvi pokušaj bio je članak objavljen u „Stožeru“ 1931. godine, pod nazivom „Za ispravnost i jasnoću.“ U njemu Herman polemizira sa Milanom Durmanom, književnikom i komunističkim intelektualcem, čiji pokušaj artikulisanja materijalističkog pogleda na književnost smatra vulgarnim i mehanicističkim. Greška Durmana, po Hermanu, jeste „što se socijalna baza kao kompleks determinanata duhovnoga života ne sastoji u prosto naslojenosti socijalnih kategorija, u statičnoj konstituciji društva, nego i u tempu socijalnih pomeranja, dakle ne u samom stepenu, nego i u dinamici i uslovima socijalne polarizacije date sredine”.⁶⁷

Ovde, kao i drugde, Herman pokazuje inspirativnu sposobnost dijalektičkog mišljenja, ali i oštine u svojim polemičkim obračunima, koja će najviše doći do izražaja u žestokom napadu na Krležu dve godine kasnije. Centralna tvrdnja Hermanovog članka je da književnost ne treba da bude samo puki „eksponent već sazrelih socijalnih snaga,“ nego i njihov „preteča.“⁶⁸ Ova misao je direktno inspirisana harkovskom linijom, a objašnjava i njegov budući napad na ono što je nazivao Krležinim pesimizmom i larpurlartizmom. Uprkos tome, ovaj članak je značajan i zbog Hermanovog, u velikoj meri pozitivnog, kritičkog osvrta na Krležu: Krleža je za njega, u polemici sa Durmanom, ilustrativan primer pozitivnih tendencija domaće književnosti:

„Njegova socijalno-kritička dela, u većini slučajeva, ne podudaraju se po svojim tendencijama sa savremenim socijalnim gibanjima, niti se u njima akcentira primat materijalnih uslova života. Krleža je u osnovi skeptik, u konstrukciji njegove ideologije sadržano je mnogo idealističko-aristokratskog materijala. Ali zato njegova socijalna kritika, ni objektivno ni subjektivno, nije ‘švindl i mistifikacija,’ nego *dragocen pijonerski posao*. Kad se kod nas bude stvarala socijalna literatura koja neće biti samo kritička, nego i konstruktivna, Krleža će se moći kritikovati zbog nedostatka vere u progresivne snage naše sredine, ali se ni tada

⁶⁷ Herman, „Za ispravnost i jasnoću,“ 227.

⁶⁸ Herman, „Za ispravnost i jasnoću,“ 225.

neće moći izbaciti iz socijalne književnosti uopšte, bar ne pretežan deo onoga što je on do sada stvorio.“⁶⁹

Hermanov zaključak povlači za sobom pitanje da li je, u dve godine od objavljivanja ovog članka, došlo do toga da se „kod nas bude stvarala socijalna literatura koja neće biti samo kritička, nego i konstruktivna,“ ili se promenilo nešto drugo, kod samog Krleže. Međutim, pre ozloglašene polemike sa Krležom, Herman je učestvovao u još jednoj veoma oštroj javnoj debati, onoj između Nolita i Miloša Crnjanskog. Povod je bio napad Crnjanskog na Nolit kroz tekst u „Vremenu“ pod naslovom „Mi postajemo kolonija strane knjige.“ Iako je Crnjanski pre svega polemisao sa Pavlom Bihalićem, u debatu se uključio i Herman.⁷⁰

Hermanov članak „Naša“ i `strana` knjiga,“ objavljen u „Stožeru,“ predstavlja još jedan primer kako su Hermanove kritike aktuelne i danas, nakon devedeset godina. U svom (kontra)napadu na Crnjanskog, Herman ismeva moralističko korišćenje termina „kolonija,“ koja je inferiorno materijalističkom, kao i fantaziju Crnjanskog o hermetičnosti „čiste“ nacionalne kulture bez ikakvih stranih uticaja.⁷¹ Moralistička naricanja o „kolonijalizmu“ lišena ikakve naučne sadržine, i imaginacije o nacionalnoj kulturi neukaljanjoj spoljnim uticajima predstavljaju opšta mesta (moglo bi se reći i opsesije) savremenih nacionalista na isti način kao što su to bile u doba Crnjanskog. Čak i rečnik Crnjanskog, koji Herman ismeva, evocira današnje nacionalističke magle: „porast stranaca po duši,“ „talas spekulacije stranoga kapitala“ i naravno jezik „obuhvatanja,“ invazije i opkoljenosti.⁷² Crnjanski, kao i savremeni nacionalisti, i o stranom kapitalu isključivo morališe, domaći kapital ne dovodi u pitanje, a na sreću, ne raspravlja o etnicitetu tog spekulantskog stranog kapitala, o kom je, kao simpatizer fašizma, verovatno isto imao mišljenje.

Braneći mešanje kultura kao neminovno, a ne kao tobožnji simptom društvene degradacije, Herman ponovo pravi argument u korist ukorenjenosti jugoslovenske kulture u evropskoj, ali i

⁶⁹ Herman, „Za ispravnost i jasnoću,“ 225–226.

⁷⁰ Za rezime debate, vidi Vasilije Kalezić, *Pokret socijalne literature: književna studija* (Beograd: K.Z. „Petar Kočić,“ 1975), 165–181.

⁷¹ Bogomir Herman, „Naša“ i „strana“ knjiga,“ u Tešić (ur.), *Zli volšebnici*, 539–540.

⁷² Herman, „Naša“ i „strana“ knjiga,“ 535.

samu evropsku kulturu predstavlja kao produkt mešanja, jer ni „Zapad“ nije zatvoren za uticaje drugih kultura. „Evropa“ dakle nije isključiva Evropa lokalnih nacionalizama koju predstavljaju nemački nacisti i francuski šovinisti, a fantazije o međusobnoj isključivosti i za njih su neodržive. Drugim rečima, Evropa nije isključivost Hitlera i Franka (iako takva Evropa, začuđujuće, Crnjanskom nije smetala, što primećuje i Herman⁷³), ali nije ni esencijalizovana fantazija progresa svojstvena tadašnjim (i današnjim) liberalnim interpretacijama, jer Herman nije nikakav Evropljanin, nego proleterski internacionalista.

Iza napada Crnjanskog na „stranu knjigu“ krije se napad na socijalnu književnost, odnosno politički motivisana kleveta levice i naročito komunizma, čega su bili svesni i Bihali i Herman. Ksenofobija Crnjanskog pritom svedoči i o percepciji tadašnjih konzervativnih krugova o Evropi kao iskvarenoj boljševizmom: zaista je teško ne primetiti toliki kontinuitet u ideološki motivisanom zavereničkom mišljenju sa desnice, čak iako živimo u vremenu u kom komunizma kao političke sile, osim u glavama desnice, zapravo nema.

Herman kritiku Crnjanskog završava svojom omiljenom temom u to vreme: borbom protiv larpurlartizma,⁷⁴ te njegov zaključak predstavlja savršen uvod za njegovu sledeću i najpoznatiju kritiku, članak „Quo vadis, Krleža?“ Po svemu sudeći, u dve godine od objavljivanja članka „Za ispravnost i jasnoću,“ nije došlo do nekakvog procvata socijalne književnosti u Jugoslaviji, nego je Herman smatrao da je Krleža zaslužio da bude predmet još oštrije kritike zbog svojeg „očiglednog skretanja u desno”.⁷⁵ Bilo je, svakako i drugih motiva: Lasić tvrdi da je Herman članak napisao na incijativu svog prijatelja Pavla Bihalića, čiji ponos je bio povređen jer je Krleža odbio da objavljuje svoje knjige u No-

⁷³ Najbolji rad na ovu temu je još uvek Olivera Milosavljević, „Tri lica jednog pisca, Crnjanski i fašizam 2007-1967-1937.,” u Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević (ur.), *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru* (Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013), 41–58.

⁷⁴ Herman, „„Naša“ i „strana“ knjiga,“ 540–541.

⁷⁵ Kalezić, *Pokret socijalne literature*, 277. Pod skretanjem u desno se implicira da je Krleža postao reformista i prihvatio određene građanske pozicije, a ne da je bio konzervativac ili nacionalista.

litu.⁷⁶ Herman je tada svakako deo kruga marksističkih intelektualaca i pisaca u kojem su, pored Bihalija, još i Jovan Popović, Hugo Klajn, Otokar Keršovani i Stevan Galogaža. Lasić ih pogrdno naziva „kartelom socijalne literature“, što je bio naziv koji je u odbrani Krleže koristio njegov saradnik Savić Marković Štedimlija.⁷⁷ Srđa Prica je malo blakonakloniji Hermanu, te mu ne negira inicijativu u pisanju članka, ali potvrđuje da je Herman uživao punu podršku Pavla Bihalija, kao i Veselina Masleše. Prica kao razlog za napad vidi ogorčenost komunista zato što je Krleža nakon 1929. godine počeo da prekida ne samo svoje veze sa partijom, nego i lična prijateljstva sa ljudima iz pokreta.⁷⁸

U kontekstu ranije navedenih polemičkih dela, Hermanova kritika Krleže deluje mnogo benignije nego što ga je kritika do sada predstavljala, ili, bolje rečeno, oštrina njegovog napada na Krležu deluje kao deo njegovog stila pisanja, a ne konkretna ciljana ofanziva na jednog tobože nedovoljno pravovernog komunistu. To ne čini njegov napad manje ostrim, niti njegovo uverenje o Krležinom „skretanju u desno“⁷⁹ manje snažnim, ali nam otkriva da Hermanov napad na Krležu uopšte nije bio nekarakterističan u odnosu na druge njegove članke.

Fundamentalna Hermanova zamerka Krleži je ta što Krleža odbacuje stav „da su umjetničke tvorevine, produkti individualnih umjetničkih doživljaja, bile oduvijek u službi određenih socijalnih klasa“, smatrajući umetničke tvorevine i doživljaje fundamentalno nedokučivim, što je za Hermana „apstrakcija“.⁸⁰ Herman ovo ilustruje i kontrastom između Krležinih Glembajevih, čija degeneracija je posledica „krvnog prokletstva“, i Gorkijevih Artamonovih, čija degradacija je predstavljena „racionalnim putem“, na osnovu dijalektičkog materijalizma.⁸¹ Suprotno Krleži, koji smatra da je postojanje u suštini apsurdno, a umetnost je apstraktna lepota koja

⁷⁶ Lasić, *Krležologija*, 333–334.

⁷⁷ Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. (Zagreb: Liber, 1970), 27; Perica, „‘Social literature swindlers’“, 273.

⁷⁸ Srđa Prica, *Godine koje su prošle: 1925–1937* (Sarajevo: Oslobođenje, 1982), 104–105.

⁷⁹ A. B. C., „Quo vadis, Krleža?“, *Kultura* 4 (1933), 305.

⁸⁰ A. B. C., „Quo vadis“, 306–307.

⁸¹ A. B. C., „Quo vadis“, 307–308.

mu daje smisao, Herman iznosi svoj, eksplicitno marksistički, kredo:

„Individuum nije izolovana jedinica, niti to može da bude, ma šta on mislio o sebi. Svojim biološkim porijeklom i postojanjem vezan nerazdvojno sa univerzalnom prirodom, socijalnim porijeklom i postojanjem vezan sa ljudskim društvom, klasnim porijeklom i postojanjem vezan sa određenom društvenom klasom, on samim aktom rođenja dobiva dijalektički splet osobina koje se kasnije razrađuju i modifikuju ne samo nagonskim reakcijama na tok stvari u spoljnjem svijetu, nego i svijesnim *rasuđivanjem*, odmjeravanjem i primanjem ili odbacivanjem onoga što su ljudi prije njega *smislili* – ukoliko to do njega dođe. Distanca od primitivnog crteža u diluvijalnoj pećini do crteža Georga Grosza ili Krste Hegedušića ne može se uopće razumjeti, ako se racionalni elementi izbace iz procesa umjetničkog stvaranja.”⁸²

Iako Krleža negira razlaz sa ovakvim svetonazorom, on se, prema Hermanu, očituje u Krležinom shvatanju sveta, gde nagon za stvaranjem potiče iz straha od smrti i želje pojedinca da nadživi samog sebe. Za Hermana, ovo je ne samo preterano individualističko, nego i reakcionarno. Ovakvo gledište vodi Krležu u larpulartizam, iako on sam to negira i smatra ga ispraznim.⁸³ To ilustruje i Krležinom tvrdnjom da su čak i ateisti poput njega oduševljeni renesansnim ikonama Device Marije, ne iz verskih, nego iz estetskih pobuda. Na to Herman uzvraća da se vrednost ovih dela ne može razdvojiti od činjenice da ona sve do danas „pretstavljaju simbole ugnjetavanja stotina miliona ljudi od krvi i mesa”.⁸⁴ Hermanova motivacija, čisto socijalna, proizilazi ne samo iz potrebe za stvaranjem novog sveta, nego i razumevanja savremenog trenutka, odnosno sopstvenog očekivanja odsudne bitke između komunizma sa jedne, i kapitalizma i fašizma sa druge strane. Svakako nije slučajno da ovaj tekst nastaje u trenutku uspona nacizma u Nemačkoj i istorijskog poraza nemačkog komunizma.

Iako Herman ni malo ne šteti Krležu, poslednje četiri stranice predstavljaju odbranu Krleže od reakcionarnih kritičara, a

⁸² A. B. C., „Quo vadis“, 308.

⁸³ A. B. C., „Quo vadis“, 312.

⁸⁴ A. B. C., „Quo vadis“, 314–315.

potom i hvalu i afirmaciju Krleže kao izrazito značajnog i uticajnog pisca. Napad na Krležu je kritika njegovog nerazumevanja za pokret socijalne književnosti. Herman taj pokret naziva „najvažniji događaj na našem književnom polju“, ali najvažniji „poslije Krleže i Cesarca“.⁸⁵ Za Hermana, Krleža je na gubitku jer ne razume socijalnu književnost i ne stavlja se na čelo pokreta, ali na gubitku je i socijalna književnost, jer Krleža je ipak ispred nje. Iako Herman to ne kaže eksplicitno, zaključuje se da je Krleža najveći jugoslovenski pisac i da mu socijalna književnost nije došla, ili bar ne još. Raskid sa Krležom nije potpun, i Herman ga ne doživljava kao neprijatelja, iako izražava bojazan da bi u budućnosti Krleža to mogao postati.⁸⁶ Ipak, odaje mu počast kao najznačajnijoj umetničkoj ličnosti posleratnog perioda u Jugoslaviji.

Ovo delo, toliko često shvatano kao potpuno odbacivanje i napad na Krležu, Herman završava dramatičnom zakletvom: „Prožeti ljubavlju prema životu i vjerom u život, mi produžujemo svoj put: sa Krležom ili bez Krleže a ako ureba i protiv njega!“ Njegov zaključak, međutim, ne pokazuje potpuno odbacivanje Krleže, za kojeg sam kaže da se “za tri glave uzdigao iznad svih onih koji su se prije njega i pored njega kod nas javljali sa perom u ruci”.⁸⁷ Naprotiv, njegova ozloglašena kritika Krleže je *krleži-janska*; kao što je Lenjin uvažvao Karla Kauckog kao marksistu i zbog toga se borio protiv „novog“ Kauckog,⁸⁸ tako i Herman uvažvava „starog“ Krležu. Melodramatično i na momente svađalački, kako i dolikuje nekome ko piše u duhu odsudnog boja između kapitalizma i komunizma, između varvarstva i civilizacije, Herman zapravo poziva Krležu da se vrati na pravi put.

⁸⁵ A. B. C., „Quo vadis“, 317.

⁸⁶ A. B. C., „Quo vadis“, 318.

⁸⁷ A. B. C., „Quo vadis“, 318–319.

⁸⁸ Karl Kaucki (1854–1938) bio je glavni i najuticajniji teoretičar socijalizma od smrti Engelsa do Prvog svetskog rata i Oktobarske revolucije. Nazivan je i „papom marksizma“. Boljševici su, kao i ostale partije Druge internacionale, bili pod velikim uticajem Kauckog. Međutim, odbijanjem da se odlučno suprotstavi ratu, a potom i da podrži proleterske revolucije u Rusiji, Nemačkoj i Mađarskoj od 1917. do 1919. godine, Kaucki je trajno kompromitovan i postepeno marginalizovan i zaboravljen. Lenjin je napisao polemiku „Proleterska revolucija i renegat Kaucki“ u kojoj brani starija gledišta samog Kauckog od onih koje će razviti počevši od Prvog svetskog rata.

Iako su članak inicirali vodeći komunistički intelektualci, vrh partije ga nije dočekaao sa oduševljenjem. U odbranu Krleže stali su pre svega Milan Gorkić i Josip Broz, igrom slučaja trenutni i budući vođa KPJ. Broz se u leto 1934. godine sastaje sa Krležom, i o tome izveštava CK KPJ. Ogorčeni Krleža za Hermana kaže da je „saradnik banovinskog lista u Novom Sadu“ i da su on i ljudi oko njega „književni analfabeti, nesposobni i beskarakterni.“⁸⁹ Sa druge strane, Milan Durman, koji je bio i urednik *Kulture*, staje na Hermanovu stranu, i tvrdi da je Hermanov članak jednostavno odgovor na napad koji je započeo sam Krleža u „Predgovoru „Podravskim motivima““.⁹⁰ Činjenica da Durman brani Hermana, koji je samo dve godine ranije oštro polemisao protiv njega samog, svedoči da su polemike, čak i nabusite poput Hermanovih, svejedno mogle biti shvaćene kao drugarska kritika, a ne nužno kao frontalni napad, kao što je Krleža doživeo „Quo vadis“. Bilo kako bilo, partija nije nužno na strani levih intelektualaca, te pokušava da sanira štetu. Gorkić, već tada *de facto* prvi čovek partije, lično piše odgovor Hermanu, koji potpisuje kao „Grupa čitalaca socijalne literature“.⁹¹ Upravo sukob Krleže i Hermana podstiče CK KPJ da se pozabavi pitanjem dovođenja intelektualaca na liniju, odnosno suzbijanjem međusobnih sporova i rada na saradnji pod okriljem partije.⁹²

Igrom slučaja, „Quo vadis“ će biti poslednji veliki teorijski članak koji je Bogomir Herman napisao, a koji je bio usmeren na širu javnost. Ne postoje informacije da Hermanu bilo ko branio da piše, ili da je bio žrtva cenzure. Međutim, upravo 1933. on prestaje da se oglašava po političkim i kulturnim pitanjima. Po sopstvenom kazivanju u partijskoj autobiografiji, Herman je prestao da piše nakon što mu je Masleša saopštio da je stigla direktiva da se spor sa Krležom ne produbljuje, i sam tvrdi da nije želeo da stvori raskol u partiji.

⁸⁹ Tito, *Sabrana djela, tom 2*, 20. Nije poznato o kakvom „banovinskom listu“ se radi, ali Krleža je očito želeo da Hermana prikaže kao režimskog čoveka i konformistu.

⁹⁰ Ivan Očak, *Krleža – Partija* (Zagreb: Spektar, 1982), 203–204.

⁹¹ Ivan Očak, *Gorkić – Život, rad i pogibija* (Zagreb: Globus, 1988), 183; Pismo je u celosti objavljeno u Očak, *Krleža – Partija*, 198–201.

⁹² Očak, *Krleža – Partija*, 203–205.

Hermanov intelektualno najplodniji period tako traje svega šest godina, od 1927. godine, a bio je zaista intenzivan samo u poslednje dve godine, kada je objavio niz polemika. Ono što je zanimljivo je što Hermana 1933. godine, u odbranama Krleže, niko ne napada zbog toga što je prestao da bude član KPJ. Deluje kao da pitanje (ne)članstva jednog kritičkog intelektualca u tom momentu zaista nije ključna briga jugoslovenskih komunista. Međutim, svega par godina kasnije, njegova nepartijnost postaće ogroman problem, a komunistička štampa okomiće se na Hermana kao jednog od vodećih jugoslovenskih trockista.

Hermanov „trockizam“

Brane Crlenjak je još krajem osamdesetih uverljivo pokazao da je priča o Hermanovom istupljenju iz partije zbog „trockizma“ neosnovana.⁹³ Međutim, njegova tvrdnja da Herman napušta KPJ 1927. godine isto nije tačna. Po informacijama Josipa Cazijsa, koji se poziva na „Organizovanog radnika“, Herman se još u maju 1928. godine sastao u Vukovaru sa Simom Markovićem kao član KPJ. Cazi smatra da je Marković dolazio u Vukovar u svrhu organizovanja otpora Otvorenom pismu Kominterne, koje je težilo da stane na kraj frakcijskim borbama, ali za tu tvrdnju nema konkretne dokaze.⁹⁴ Međutim, izvesno je da je Sima Marković zaista napravio odvojenu organizaciju nakon Otvorenog pisma Kominterne, o kojoj je u našoj istoriografiji već pisano.⁹⁵ Uprkos tome, ne postoje podaci o bilo kakvim političkim vezama Markovića i Hermana nakon maja 1928. godine.

Herman u partijskoj biografiji indirektno ali poprilično jasno govori o svojim uzrocima razilaženja sa KPJ. Prva stvar koja je poljuljala njegovu veru u SSSR bila je pobjeda nacizma u Nemačkoj: krivio je pogrešnu politiku Kominterne za poraz tada najveće komunističke partije u Evropi i dolazak Hitlera na vlast. Politika narodnog fronta, iako zakasnela, probudila mu je veru da se stvari ponovo menjaju na bolje i da je Kominternu uvidela svoju grešku. Međutim, sve se promenilo u avgustu 1936. godine, kada su u Moskvi Lav Kamenjev i Grigorij Zinovjev izvedeni pred sud i osuđeni na smrt pod izmišljenim optužbama. Herman

⁹³ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 357–358.

⁹⁴ Cazi, *Vukovar u klasnoj borbi*, 223–225.

⁹⁵ Pešić, „Križa u partijskoj organizaciji u Srbiji 1929. godine.“

je odmah uvideo da nikakva „trockistička zavera“ ne postoji, da Trocki, kao ni Kamenjev i Zinovjev, nije ni izdajnik ni fašistički agent, te je ovo bio uzrok njegovog konačnog raskida sa KPJ. O ovome otvoreno piše i Lili Herman, koja kaže da je Bogomir sve svoje sumnje i razočarenja iznosio Veselinu Masleši. U nekom trenutku, nakon izbijanja građanskog rata u Španiji, Bogomir i Lili su pokušali da se, nezavisno od partije, domognu Španije i bore kao dobrovoljci. Država nije htela da im izda pasoše za putovanje (iako su, da bi bili neupadljivi, tvrdili da će da putuju u Grčku), a sama činjenica da nisu ni potražili partijsku vezu svedoči o Hermanovom potpunom raskidu sa KPJ.

Verovatno je već kritika montiranih moskovskih procesa sama po sebi bila dovoljna da Bogomir Herman bude žigosan kao „trockista“. Najraniji poznati javni pomen Hermana kao trockiste je članak Milana Gorkića iz marta 1937. godine pod naslovom „O trockizmu kod nas“. U njemu se piše o Hermanu kao o „beogradskom trockisti“.⁹⁶ Pola godine kasnije, Tito ga dovodi u vezu sa Nikolom M. Popovićem, prvim biografom Dimitrija Tucovića, koji je smatran za najviđenijeg beogradskog trockistu.⁹⁷ Tito, po svemu sudeći, već piše po automatizmu: tada je već ustanovljeno da je Herman „trockista“. No, to ostavlja otvoreno pitanje zašto ga Gorkić naziva tim, tada pogrdnim, nazivom? Najlogičnije objašnjenje je da je do marta 1937. godine mnogima već bio dobro poznat Hermanov stav o Moskovskim procesima, naročito uzevši u obzir njegovo prijateljstvo sa Maslešom i drugim vodećim komunistima. Sa druge strane, napad na Hermana mogao je da služi ponovnom zbližavanju sa Krležom, što je bio cilj Gorkića, a ostaće i cilj Tita nakon Gorkićevog hapšenja i ubistva u Moskvi.⁹⁸

⁹⁶ Mmg. [Milan Gorkić], „O trockizmu kod nas“ u Božidar Jakšić (ur.), *Revolucija pod okriljem Kominterne: Izabrani spisi Milana Gorkića*, (Beograd: Filip Višnjić, Književne novine, 1987), 275.

⁹⁷ Josip Broz Tito, *Sabrana djela, tom 3*, ur. Pero Damjanović (Beograd: Komunist, 1981), 99. Nikolu M. Popovića ne bi trebalo mešati, kao što se to često radi, sa Nikolom M. Popovićem (1883–1970), rektorom Beogradskog univerziteta za vreme nacističke okupacije.

⁹⁸ U drugom „sukobu na levič“, onom koji se rasplamsao napadom na Marka Ristića 1939. godine, Herman nije učestvovao. Međutim, dok se prvi sukob vodio isključivo oko pitanja socijalne književnosti, drugi je bio blisko povezan sa osudom Staljinovih montiranih sudskih procesa protiv starih boljševika u Moskvi. Krleža je, naravno, tu zauzeo antistaljinističke pozicije,

Uprkos tome što je Herman postao „trockista“ pukom kritikom Staljinovih montiranih procesa, nužno se postavlja pitanje da li je i uolikoj meri on bio upoznat sa trockističkim idejama. Po Dragici Srzentić, za koju je Herman smatrao da ga je pokazala partiji kao trockistu i koja će isto robijati kao ibeovka, Herman je po povratku za Golog otoka tvrdio da je u dodir sa trockističkim idejama došao preko Ota Bihaljija-Merina.⁹⁹ Ovo potvrđuje i izjava Dimitrija Stanisavljevića – Krke, španskog borca i bivšeg pripadnika desne frakcije, data na Golom otoku 1953. godine. Pored toga što tvrdi da je Herman dobio trockističku literaturu od Bihaljija, Stanisavljević dodaje da je bio „aktivni trockista, koji ne samo da je usvajao koncepcije Trockog, već ih je propagirao među ostalima“, i pominje još jednog navodnog člana Hermanove trockističke grupe, zemunskog pisca i komunistu Teodora Balka (Karla Fodora).¹⁰⁰ Zanimljivo je da će i Balk postati pristalica Rezolucije Informbiroa, i da će pobeći u Čehoslovačku, gde je i umro 1974. godine.

Herman u partijskoj autobiografiji priznaje da je Nikola Popović pokušao da ga vrbuje u trockističku organizaciju, što je on odbio, dodavši da se sa Popovićem, izvan radnog mesta, sreo samo dvaput u životu. Sa druge strane, određena gledišta Hermana zaista upućuju na poznavanje trockističkih ideja: konkretno, njegovo priznanje o nezadovoljstvu politikom partizanskog pokreta, koji mu je iz pamfleta izgledao kao pokret koji se bori za ponovno uspostavljanje građanskog poretka, a ne za socijalističku revoluciju. Ovo je bila česta trockistička politika narodnog fronta. Uprkos tome, Hermanova ocena da nije bio politički organizovan kao trockista i da nije javno istupao protiv partije, a naročito ne sa trockističkih pozicija, definitivno je istinita.

Najverovatnije je tačna Hermanova tvrdnja da se njegov odnos prema komunističkom pokretu u datom periodu najbolje opisuje kao pesimističan. Drugim rečima, i dalje je svet tumačio

a Herman se nije javno izjašnjavao. O sukobu na levisi kao konfliktu između staljinista i antistaljinista, vidi Predrag Matvejević, „Od tendencije do angažmana“, *Teka* (tekstovi/kritika) 8 (1975), 284–308.

⁹⁹ Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, 54.

¹⁰⁰ Arhiv Srbije (AS), Fond Bezbednosno-informativne agencije (BIA), Zbirka III, Kutija 90, Sveska 85, Dimitrije Stanisavljević „O neprijateljskom radu,“ 1953, 79.

marksistički, podržavao je komunističke ideje, zapošljavao komunistkinje i komuniste na svom radnom mestu, ali je bio veoma skeptičan po pitanju Staljinove politike i Moskovskih procesa. Sa druge strane, bio je dovoljno zabrinut usponom fašizma da je smatrao da je ćutnja najbolji postupak u datom trenutku. Fokusirao se na svoj posao u PRIZAD-u i pomagao partiji minimalno, u skladu sa svojim željama i mogućnostima. 2. novembra 1936. godine, oženio se Ljiljanom Lili Štraus, svojom dugogodišnjom partnerkom sa kojom se znao još iz Vukovara. Po njenom sećanju, Herman je u to vreme postao „desna ruka“ generalnog direktora PRIZAD-a, Ede Markovića i zaposlio nekoliko komunistkinja i komunista, od kojih je najpoznatija bila Dragica Srzentić. Istovremeno je pomagao i jevrejskim izbeglicama iz Nemačke.

Ovakvo ponašanje Hermana privuklo je pažnju desničarske štampe, koja je isto započela napade na njega krajem tridesetih. Stvarna meta ovih napada bio je Edo Marković, ali je Herman bio žrtveno jagnje. Napadi su išli od elitističkih, koji su ismevali što ima završenu samo osnovnu školu, preko političkih (da je „crveni“), pa do antisemitskih, jer su mnogi pogrešno smatrali da je Herman Jevrej. ¹⁰¹ Novinska i politička hajka kulminirale su tobože slučajnim ubistvom Ede Markovića u decembru 1939. godine od strane jugoslovenske policije. ¹⁰² Herman tada prelazi na rad u Ministarstvu snabdevanja, ali će ubrzo napustiti posao nezadovoljan partijskim zapošljavanjem. Ponovo radi u Ministarstvu snabdevanja nakon puča 27. marta, pod ministrom Savom Kosanovićem, kao šef Centrale za ogrev. ¹⁰³

Po izbijanju Aprilskog rata, Herman napušta Beograd i vraća se u Vukovar, grad svog detinjstva i mladosti. Kao i mnogi u ratovima, u manjem zavičajnom mestu traži bezbednost i mir, jer je vukovarskoj policiji bilo poznato da više nije član KPJ. Međutim, tamo ga svejedno, kao poznatog komunistu, vlasti NDH hapse 22. juna 1941. godine. ¹⁰⁴ Verovatno je da Hermana ne bi

¹⁰¹ Vladan Jovanović, „Edo Marković (1885. – 1939.): prilog za biografiju“, *Časopis za suvremenu povijest* 52/1 (2020), 143–144, 146.

¹⁰² Okolnosti njegove pogibije opisane su detaljno u Jovanović, „Edo Marković“, 151–155.

¹⁰³ Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, 46.

¹⁰⁴ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 359.

spaslo ni saznanje ustaških vlasti da je raskrstio s partijom, uzevši u obzir da je i dalje bio marksista. Zajedno sa još petnaest komunisti i simpatizera KPJ, Herman je odveden u logor „Danica“ kraj Koprivnice, odatle u Jasenovac, a potom u logor Stara Gradiška. Sve ukupno, u zatvoreništvu će provesti godinu i po dana.¹⁰⁵ U logoru „Danica“ mu je nuđeno da napiše pismo Branimiru Altgayeru, nacističkom vođi nemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji, u kojem bi ga, kao Nemac, molio da ga pusti na slobodu. Međutim, Herman je to izričito odbio. U aprilu 1942. godine se već spominje kao logoraš u Staroj Gradiški.¹⁰⁶ Hasan Grabčanović beleži da je tamo, kao „trockista“, bio bojkotovao od strane logoraša komunista.¹⁰⁷

U decembru 1942. godine, pušten je na slobodu, najverovatnije zato što je dokumentacija o njegovom partijskom radu spaljena od strane komunista, te ustaške vlasti nisu imale daljeg osnova da ga drže u pritvoru. Međutim, u Vukovaru je bio talac: morao je svakodnevno da se javlja policiji i postojala je mogućnost da bude uhapšen i streljan za odmazdu u slučaju partizanskih akcija u gradu i okolini.¹⁰⁸ Hermanova supruga Lili, koja je pobegla u Zagreb, uspeva da izdejstvuje da se on, tobože iz poslovnih razloga, prebaci u Koprivnicu, odakle beži i pridružuje joj se. U Zagrebu nalazi kancelarijski posao u Hrvatskom domobranstvu i počinje da traži partijsku vezu da bi prešao u partizane. To mu napokon polazi za rukom 9. novembra 1943. godine.¹⁰⁹

Herman dolazi na slobodnu teritoriju u Otočcu, gde piše podužu autobiografsku izjavu o svom radu u partiji i svojim svetonazorima. U toj izjavi, on negira poznavanje Trockijevih teorija, iako priznaje svoj skepticizam prema Staljinu, dodajući da je razvoj događaja ipak pokazao da je „provjerena u praksi, teorija druga Staljina doživjela trijumf.“ Međutim, Herman upravo ovde

¹⁰⁵ Dušan Lazić – Gojko, Brana Majski, *Dudik* (Vukovar: Odbor za izgradnju i uređenje memorijalnog parka Dudik, 1977), 48.

¹⁰⁶ Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945: dokumenta, tom I* (Beograd: Narodna knjiga, 1986), 200.

¹⁰⁷ Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan (1980–1981): U sjeni smrti* (Zagreb: Globus, 1985), 82–83.

¹⁰⁸ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 359.

¹⁰⁹ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 359–360.

iznosi shvatanje narodnog fronta kao strategije zasnovane na klasnoj saradnji, što ipak sugerše određenu upoznatost sa Trockijevim kritikama Staljinove politike. Uprkos tome, navodi da je impresioniran partizanskim pokretom, njegovim učinkom, i sprovođenjem revolucionarnih politika kroz instituciju narodnooslobodilačkih odbora. U jednom od najzanimljivijih momenata u tom dokumentu, Herman ispravno predviđa da Drugi svetski rat neće rezultirati svetskom revolucijom, ali hoće sveobuhvatnom reformom kapitalizma, te da će vodeće kapitalističke zemlje, usled straha od komunističke revolucije, biti primorane na velike koncesije radničkoj klasi. U zaključku čak tvrdi i da je raspuštanje Kominterne bilo opravdano, a da će, nakon trijumfa socijalizma u velikom delu Evrope, čak i mirni prelaz na socijalizam postati moguć.

KPJ je bila zadovoljna ovom izjavom, a Herman je primljen u partizane. Postao je borac Prve ličke proleterske brigade, a potom i Trinaeste proleterske udarne brigade „Rade Končar“.¹¹⁰ S obzirom da je već imao 47 godina, Herman je ubrzo prebačen na propagandni rad, kojim će se baviti do kraja rata. Pišaće za divizijske novine 13. i 35. udarne divizije XI korpusa NOVJ. Nakon demobilizacije, Herman je postao upravnik državnih trgovinskih preduzeća pri Ministarstvu trgovine Federativne narodne republike Jugoslavije, a zatim i v.d. načelnika Planskog odeljenja Ministarstva trgovine i snabdevanja FNRJ. Sa Lili se vratio u predratni stan na Pašinom brdu, a kasnije, ona ga je zamenila za stan kod Kalenić pijace, Save Kovačevića 2 (današnja Mileševska ulica).¹¹¹

Hermanov „staljinizam“

Tokom rata i revolucije, Bogomir Herman je ne samo rehabilitovan, nego i uzdignut na najviše državne pozicije, iako nije ponovo postao član KPJ. Njegov povratak u redove komunista bio je potpun i trijumfalan, te mu se smešila karijera vodećeg jugoslovenskog ekonomiste. Lili Herman pominje i nastanak studije o nacionalizaciji i agrarnoj reformi, koju je Bogomir pisao za Kidriča i Kardelja, a koja za sada nije pronađena. Nakon Mini-

¹¹⁰ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 360; Todor Radošević, *Trinaesta proleterska brigada „Rade Končar“* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1984), 367.

¹¹¹ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 361–362.

starstva trgovine, radi u Upravi državnih trgovačkih preduzeća, a od 1947. do marta 1949. je službenik Glavne centrale Narodne banke. Poslednja tri meseca na slobodi radio je u Institutu Ministarstva finansija.¹¹²

Nedugo nakon završetka rata, Herman se i lično upoznao sa Krležom, verovatno jedini put u svom životu. To je urađeno posredstvom njihovog zajedničkog prijatelja, Huga Klajna, a Herman ih je obojicu ugostio na ručku jednog dana tokom 1946. godine. Herman na Krležu ostavlja povoljan utisak, iako pomalo neobjašnjivo Krleža kaže da Herman živi pod „vrlo teškim okolnostima“ i da je „brodolomac“.¹¹³ U svakom slučaju, nije preterano iznenađujuće da je Krleža pozitivno zapamtio Hermana. Njegov Vukovarac, vajar i slikar Brane Crlenjak, ovako je opisao Hermanov karakter:

„Bio je lucidan sugovornik; temperamentan i žučljiv, isključiv u tvrdnjama, spreman da ih beskompromisno brani. Unatoč tome bio je simpatičan. U tom čovjeku bilo je neke fluidne privlačnosti.“¹¹⁴

Upravo zbog te beskompromisnosti, Hermanov uspeh neće biti dugog veka. Povezuje se sa starim partijskim drugovima, od kojih neki jesu pali u nemilost, ili iz nje nikada nisu izašli. Ipak, za njega nije trebalo da bude problema – on je, za razliku od većine, izrazio neslaganje sa Staljinom mnogo pre nego što je to postalo i popularno i prihvatljivo.

U isto vreme, Herman postaje otac – 17. februara 1949. godine rođena je njegova ćerka Maja, danas poznata književnica i pesnikinja. Međutim, vrlo brzo će biti razdvojen od svoje ćerke. Samo tri meseca kasnije, 24. maja 1949. godine, Bogomir Herman je uhapšen pod optužbom da je pristalica Rezolucije Informbiroa. Po svemu sudeći, uzrok hapšenja je bila njegova veza sa Ljubom Radovanovićem, koji je, kao i Herman, dvadesetih bio deo „desne frakcije“ Sime Markovića. Međutim, njihov zajednički rad nije bio eksplicitno političke prirode. Oni su jednostavno skupljali „crvenu pomoć“ za uhapšene drugove, kao što je bila

¹¹² Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, 47.

¹¹³ Čengić, *S Krležom iz dana u dan: U sjeni smrti*, 82; Lili Herman potvrđuje da je susret njih dvojice bio srdačan. Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, 48–49.

¹¹⁴ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 356.

praksa (jednako politički opasna) i u Kraljevini Jugoslaviji, kada su komunisti hapšeni i proganjani.

Bogomir Herman poslat je na Goli otok, a tamo je jedno vreme proveo i na ozloglašenom Radilištu 101, poznatijem kao Petrova rupa, gde su bili zatočeni stari partijci i najistaknutije pristasa Informbiroa. Najverovatnije je dospao u Petrovu rupu 1951. godine, i ostao tamo do njenog zatvaranja, u proleće 1954.¹¹⁵ Pušten je na slobodu 14. februara 1954. godine. Po Martinu Previšiću, Herman je na Golom otoku odbio da revidira svoj stav,¹¹⁶ mada ostaje nejasno o kakvom stavu se radilo, s obzirom da nije poznato da se ikada izjasnio za Rezoluciju Informbiroa. Dok je bio u zatočeništvu, Bogomir Herman je potpisao sporazumni razvod braka sa Lili, „da bi olakšao situaciju“ njoj i njihovoj ćerki.¹¹⁷

Jedno kraće vreme živi u Vukovaru kod brata Josipa, a od 1955. godine se vraća u Beograd, na adresu Save Kovačevića 2. Penzionisan je i vraća se poslu koji je obavljao ranih tridesetih za Nolit – prevodenju sa nemačkog i ruskog jezika. U to vreme, prevodio je beletristiku, ali i klasike marksizma – pre svega izabrane spise Lenjina, Filipa Filipovića (koji je pisao i dela na ruskom), Karla Renera, Hajnriha Kunova i Karla Kauckog. Možda najznačajniji podatak iz tog perioda je činjenica da je prvi preveo Kafkin „Proces“ na srpskohrvatski jezik.¹¹⁸

Udba je pratila Hermana i nakon puštanja sa Golog otoka, te je tako ostalo zabeleženo sećanje njegovog prijatelja Fedora Miše Pifata, isto Golootočanina, koji je tvrdio da je 1956. godine, nakon sovjetske invazije na Mađarsku, dobio nalog da ode i sazna šta Herman misli o tome, da bi obavestio Udbu. Njih dvojica su potom seli i zajedno napisali taj dokument, da bi se tako postarali da on ne bude inkriminišući ni za jednog.¹¹⁹ Međutim, Herman je sa Golog otoka izašao, kao „drugi čovjek“, potpuno slomljen.¹²⁰

¹¹⁵ Dragoslav Mihailović, *Goli otok, knjiga četvrta* (Beograd: Službeni glasnik, 2011), 165–166.

¹¹⁶ Martin Previšić, „Povijest informbiroovskog logora na Golom otoku 1949. - 1956.“, doktorska disertacija (Sveučilište u Zagrebu, 2014), 269.

¹¹⁷ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 362.

¹¹⁸ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 362; Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, 47.

¹¹⁹ Mihailović, *Goli otok, knjiga četvrta*, 180.

¹²⁰ Kalezić, *Ljevica u sukobu sa Krležom*, 47.

Nakon pet godina života u Beogradu, 1960. godine se seli nazad u Vukovar. Upravo tamo preveo je Kafkin „Proces“, a nedugo pred selidbu završio je i Kunovljevu „Opštu privrednu istoriju“ u četiri toma. Crlenjak tvrdi da je napisao uvod od stotinjak strana koji je smatrao svojim životnim delom, da bi taj uvod bio skraćen na samo 12 strana.¹²¹ Tih godina, Hermanovo zdravlje se sve više pogoršavalo. Bolovao je od koronarne skleroze, i u proleće 1963. godine, završio je u bolnici u Vukovaru. Odatle je prebačen u Osijek, gde je umro 4. maja iste godine.

Bogomir Herman sahranjen je uz prisustvo velikog broja svojih sugrađanki i sugrađana, koji su još iz dvadesetih znali legende o „crvenom Hermanu“, ali bez dolaska svojih beogradskih prijatelja. Njegov intelektualni i partijski rad su tokom sedamdesetih i osamdesetih svedeni na tobožnji antagonizam prema Krleži. Drugim rečima, ljude nije zanimao Herman, ali je intelektualne krugove itekako zanimao Krleža. Na osnovu odnosa prema Krleži vrednovana je i istorijska uloga ljudi poput Hermana, potpuno izvađenih iz njihovog istorijskog konteksta. Iako su neki, poput Lasića, pokušavali da saznaju više o Hermanu i čak se povremeno odnosili prema njemu sa razumevanjem i naklonošću. Svrha ove knjige, zaključno sa pogovorom, bila je svojevrсна istorijska i intelektualna rehabilitacija Hermana. Ova rehabilitacija skreće pažnju na komunistu, radničkog intelektualca i kritičkog mislioca koji se nije bojao da dođe u sukob sa vlastima, i koji je pao u zaborav upravo zbog toga, a ne zbog svog navodnog dogmatizma. Sa druge strane, spašavanje Hermana od zaborava nije samo borba za sećanje na jednog čoveka, nego borba za vraćanje ideje i pokreta kojem je Herman posvetio ceo svoj život. Zato je, pored izuzetno vrednog sećanja Lili Herman, ova knjiga dopunjena i teorijskim člancima Bogomira Hermana. Oni ne treba da budu ni puki istorijski dokumenti ni šablon koji će se mehanički prepisati na savremeni svet, nego metodološke smernice za povratak na materijalistički pogled na društvo kakav je marksizam nudio na svom vrhuncu. Hermanova misao vraća nas na put posmatranja društva kroz prizmu sukoba kapitala i rada kao njegove centralne i definišuće karakteristike. Time se

¹²¹ Crlenjak, „Tko je, zapravo ABC?“, 363.

oslobođenje od najamnog rada postavlja na mesto koje mu objektivno pripada – mesto najvažnijeg preduslova napretka čovečanstva. Ovo je ujedno i jedina alternativa u savremenom istorijskom momentu, u kojem društvo sve više klizi u iracionalizam i idealističko mišljenje, bilo da ono dolazi sa pozicija desnice ili tobože progresivnog liberalizma.

BIBLIOGRAFIJA

ARHIVSKI IZVORI

Arhiv Jugoslavije (AJ), Beograd
Fond 516, Memoarska građa
Arhiv Srbije (AS), Beograd
Fond Bezbednosno-informativne agencije (BIA)

OBJAVLJENI PRIMARNI IZVORI

A. B. C. „Quo vadis, Krleža?“ . Kultura 4 (1933): 305–319.
Gorki, Maksim. „Splavari.“ Vukovar: Gradska tiskara, 1929.
Gramši, Antonio. *Problemi revolucije: Intelektualci i revolucija*. Beograd: BIGZ, 1973.
Herman, Bogomir. „Naša“ i „strana“ knjiga.“ U *Zli volšebnici: Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti, 1917–1943., knjiga druga 1930–1933.*, urednik Gojko Tešić, 534–542. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga, Matica srpska, 1983.
Herman, Bogomir. „Za ispravnost i jasnoću.“ U *Zli volšebnici: Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti, 1917–1943., knjiga druga 1930–1933.*, urednik Gojko Tešić, 223–229. Beograd: Slovo ljubve, Beogradska knjiga, Matica srpska, 1983.
Jakšić, Božidar (ur.). *Revolucija pod okriljem Kominterne: Izabrani spisi Milana Gorkića*. Beograd: Filip Višnjić, Književne novine, 1987.
Kraus, Lavoslav. *Susreti i sudbine: sjećanja iz jednog aktivnog života*. Osijek: Glas Slavonije, 1973.
Mihailović, Dragoslav. *Goli otok, knjiga četvrta*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945: dokumenta, tom I*. Beograd: Narodna knjiga, 1986,
Prica, Srđa. *Godine koje su prošle: 1925–1937*. Sarajevo: Oslobođenje, 1982.
Stambolić, Miloš (ur.). *Izdavač Pavle Bihali*. Beograd: Nolit, 1978.
Tito, Josip Broz. *Sabrana djela, tom 2 i 3*. Glavni i odgovorni urednik Pero Damjanović. Beograd: Komunist, 1981.

NOVINSKI ČLANCI

Herman, Bogomir. „Na putu razoravanja radničkog pokreta. Utisci sa plenuma beogradskog Mesnog Radničkog Sindikalnog Veća.“ *Organizovani radnik* VII/84, 6. novembar 1927.

Herman, Bogomir. „Na putu razoravanja radničkog pokreta. Utisci sa plenuma beogradskog M. R. S. V.“ *Organizovani radnik* VII/86, 13. novembar 1927.

Herman, Bogomir. „Socijalna demokratija i klasna borba. Osvrt na članak „Radničkih novina.““ *Novi pokret* 5 (1927), 7–10.

SEKUNDARNI IZVORI

Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus, 1990.

Barišić, Lidija. „Vukovarski tjednik „Trnje“ (1920).“ *Studia lexiconographica* 4/1 (2010): 61–90.

Barišić Bogišić, Lidija. „Tri biografije – tri popisa – isti ishod. Vukovarsko međuraće kroz tri židovske biografije.“ *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 43 (2011): 313–342.

Barrett, James R. *History from the Bottom Up and the Inside Out*. Durham i London: Duke University Press, 2017.

Cazi, Josip. *Nezavisni sindikati (1921–1929), Knjiga treća – svezak prvi*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.

Cazi, Josip. *Nezavisni sindikati (1921–1929), Knjiga treća – svezak drugi*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.

Cazi, Josip. *Prva radnička društva u Hrvatskoj: Samostalni ekonomski i politički istupi (1860–1880)*. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1957.

Cazi, Josip. *Vukovar u klasnoj borbi: od prvih radničkih organizacija do socijalističke revolucije 1895. – 1941*. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku, 1955.

Crlenjak, Brane. „Tko je, zapravo ABC?“ *Revija: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja* 4 (1988): 355–363.

Cvek, Sven, Jasna Račić i Snježana Ivčić. *Borovo u štrajku: rad u tranziciji 1987. – 1991*. Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju, 2019.

Cvetković, Slavoljub. *Idejne borbe u KPJ 1919–1928*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1985.

Čengiđ, Enes. *S Krležom iz dana u dan (1980–1981): U sjeni smrti*. Zagreb: Globus, 1985.

Čobanski, Mila, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov. *Novi Sad u ratu i revoluciji. Tom 1.* Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1976.

Gligorijević, Branislav. *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

Goldstein, Slavko, i Ivo Goldstein. *Tito.* Zagreb: Profil, 2015.

Hanaček, Ivana, Ana Kutleša, Vesna Vuković. *Problem umjetnosti kolektiva – slučaj Zemlja.* Zagreb: BLOK, 2019.

Horvat, Vlado. *Supanc.* Vukovar: Komitet općinske konferencije SKH Vukovar, 1979.

Jovanović, Nadežda. „O sukobima u vođstvu KPJ u pitanjima sindikalnog jedinstva i rukovođenja Nezavisnim sindikatima 1926/27. godine“. *Istorija XX veka: zbornik radova XII* (1972): 425–442.

Jovanović, Vladan. „Edo Marković (1885. – 1939.): prilog za biografiju“. *Časopis za savremenu povijest* 52/1 (2020), 131–161.

Jović, Dragiša. „Hrvatska zajednica u političkom životu Slavonije, Srijema i Baranje 1919.-1920. godine“. *Časopis za savremenu povijest* 32/2 (2000): 235–255.

Kalezić, Vasilije. *Ljevica u sukobu sa Krležom.* Beograd: Trag, 1990.

Kalezić, Vasilije. *Pokret socijalne literature: književna studija.* Beograd: K.Z. „Petar Kočić,“ 1975.

Kostić, Aleksandar (ur.). *Sima Marković: Zbornik radova sa naučnog skupa "Društveno-politička i naučna misao i delatnost Sime Markovića."* Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2013.

Kovačev, Vujica. *Na zajedničkom frontu revolucije: Veze između jugoslovenskih i mađarskih komunista 1918–1919. i učešće Jugoslovena u mađarskoj revoluciji 1919. godine.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1987.

Lasić, Stanko. *Krležologija ili povijest kritičke misli o Miroslavu Krleži, knjiga prva: Kritička literatura o Miroslavu Krleži od 1914. do 1941.* Zagreb: Globus, 1989.

Lasić, Stanko. *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952.* Zagreb: Liber, 1970.

Lazić – Gojko, Dušan, i Brana Majski. *Dudik.* Vukovar: Odbor za izgradnju i uređenje memorijalnog parka Dudik, 1977.

Lebl, Arpad. *Sindikalna borba agrarnog proletarijata.* Beograd: Rad, 1954.

Löwy, Michael. *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution.* Chicago: Haymarket Books, 2010.

Matvejević, Predrag. "Od tendencije do angažmana". *Teka* (tekstovi/kritika) 8 (1975): 284–308.

Milenković, Toma. *Radnički pokret u Vojvodini 1918–1920*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1968.

Milosavljević, Olivera. „Tri lica jednog pisca, Crnjanski i fašizam 2007–1967–1937.“ U *Politička upotreba prošlosti: o istorijskom revizionizmu na postjugoslovenskom prostoru*, urednici Momir Samardžić, Milivoj Bešlin, Srđan Milošević, 41–58. Novi Sad: Alternativna kulturna organizacija – AKO, 2013.

Milosavljević, Petar. „O broju komunističkih poslanika izabranih u Ustavotvornu skupštinu 28. XI 1920.“. *Jugoslovenski istorijski časopis* 4 (1964): 19–36.

Molnar, Aleksandar. „Odgovor Milićevskoj neoboljševičkoj školi.“ *Sociologija - časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju* 40/1 (1998): 131–158.

Nikolić, Kosta. *Mit o partizanskom jugoslovenstvu*. Beograd: Zavod za udžbenike, 2015.

Nikolić, Miroslav M. *Komunistička partija Jugoslavije od Obznane do osnivanja NRPJ*. Beograd: Rad, 1979.

Očak, Ivan. *Gorkić – Život, rad i pogibija*. Zagreb: Globus, 1988.

Očak, Ivan. *Krleža – Partija*. Zagreb: Spektar, 1982.

Pejić, Luka. "Odnos radničkog pokreta i seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Osijeku i okolici". *Historijski zbornik* 62/2 (2017): 411–438

Pešić, Desanka. „Kriza u partijskoj organizaciji u Srbiji 1929. godine.“ *Tokovi revolucije* V (1970): 3–104.

Petrović, Slobodan. *Sedam sekretara SKOJ-a*. Beograd: Izdavačko preduzeće Rad, 1962.

Perica, Ivana. „‘Social literature swindlers’: the r/evolutionary controversy in interwar Yugoslav literature.“ *Neohelicon* 45 (2018): 249–280.

Previšić, Martin. „Povijest informbiroovskog logora na Golom otoku 1949. - 1956.“ Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2014.

Radošević, Todor. *Trinaesta proleterska brigada „Rade Končar“*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1984.

Rajković, Ana. "Ideološki prijevori u radničkom pokretu u Osijeku (1918.-1939.)" Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2020.

Stipetić, Zorica. *Argumenti za revoluciju – August Cesarec*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti, 1982.

Traverso, Enzo. „Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta.“ *Slobodni Filozofski*, 12. april 2018. Pristupljeno 14. oktobra 2022. <http://slobodni>

nifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest-aporije-koncepta.html.

Vaupotić, Miroslav. *Tragom tradicije*. Zagreb: Matica hrvatska, 2002.

Vujošević, Ubavka. „Sindikalna djelatnost Josipa Broza Tita (1925-128)“ *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 14 (1977): 1–142.

Vujošević, Ubavka. „Tri nepoznata spisa Đure Đakovića o frakcijskim borbama u KPJ (Prilog za biografiju Đure Đakovića).“ *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 12 (1975): 139–199.

Sadržaj

QUO VADIMUS / reč izdavača [5]

Ljiljana Herman
BOGOMIR HERMAN MIŠKEC

Borba jedne generacije	[11]
Moji koreni	[13]
Prva ljubav	[15]
Prvi susret sa Bogomirom Hermanom (Miškecom)	[17]
Moja matura 1929/30. školske godine	[20]
Zaposlenje Bogomira Hermana u PRIZAD-u	[22]
Smrt moga oca	[26]
Druženje sa Bogomirom Hermanom (Božom)	[29]
Brak sa Bogomirom Hermanom	[30]
Upoznavanje mnogih značajnih ljudi	[31]
Naša letovanja	[34]
Građanski rat u Španiji	[35]
Selidbe domaćinstva	[36]
Kupovina kuće na Pašinom brdu (Lekino brdo)	[37]
Rad Bogomira Hermana 1912–1941.	[37]
Hapšenje 27. marta 1941. godine	[41]
Šesti april 1941.	[42]
Odlazak u Vukovar aprila 1941. godine	[46]
Božino hapšenje 22. juna 1941. godine	[51]
Odlomci iz dnevnika Bogomira Hermana	[53]
Logor „Danica“ u Koprivnici (pokolj Srba i Jevreja)	[59]
Bolnica u Koprivnici	[61]
Zima 1941/1942. (Jasenovac, Stara Gradiška)	[62]
Moje hapšenje maja 1942. i puštanje na slobodu 26. VII 1942.	[63]

Božin izlazak iz logora, dolazak u Zagreb	[68]
Odlazak u NOB	[69]
Prvi dani u NOB-u	[70]
Otočac	[71]
Poziv Partije da Herman odbrani svoj stav	[72]
Naši putevi u NOB-u	[74]
Božin rad po dolasku iz NOB-a	[76]
Božino hapšenje 24. maja 1949. godine.	[78]
Susret sa Krležom	[81]
Umesto epiloga	[83]

DOKUMENTI

IZJAVA CENTRALNOM KOMITETU KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE	[87]
ZAVODU ZA SOCIJALNO OSIGURANJE	[104]
Miodrag Popović HUGO KLAJN I HERMAN	[109]
K. Jole POSMRTNO SLOVO	[114]
PETROVA RUPA	[117]

POLEMIČKI ČLANCI

SOCIJALNA DEMOKRATIJA I KLASNA BORBA	[121]
ZA ISPRAVNOST I JASNOĆU	[130]
„NAŠA“ I „STRANA“ KNJIGA	[139]
„SOCIOLOŠKE“ AKROBACIJE G. SLOBODANA VIDA KOVIĆA	[151]
QUO VADIS, KRLEŽA?	[160]
Miroslav Krleža: PARALELA IZMEĐU OGNJENA PRICE I BOGOMIRA HERMANNA A. B. C. / B-H-M-a	[176]
UZ KUNOV LJJEVO DELO „Opšta privredna istorija”	[177]

SADRŽAJ

Stefan Gužvica

BOGOMIR HERMAN:

KRITIČKA MISAO RADNIČKOG INTELEKTUALCA

<i>Kako jedan radnik može da vodi državu? “</i>	[199]
<i>Vukovar, radnički grad</i>	[200]
<i>Komunistički ilegalac</i>	[206]
<i>Sa Krležom protiv Krleže</i>	[213]
<i>Hermanov „trockizam“</i>	[224]
<i>Hermanov „staljinizam“</i>	[229]
Bibliografija	[235]

Maja Herman Sekulić

SLIKE KOJIH NEMA	[245]
SIZIFOVA KĆI	[253]
AH ŠTO VOLIM TAJ MIRIS POSLE KIŠE	[255]

FOTOGRAFIJE

[259]

SADRŽAJ

[267]